

Rock Reliefs of Sar-e Pol-e Zohab

Behzad Mofidi-Nasrabadi ¹

1. Corresponding Author, Department of Ancient Near Eastern Studies, Johannes Gutenberg University, Germany, Email: mofidi@uni-mainz.de

Article Info	Abstract
Article Type: Research Article Article History: Received: 4, February, 2025 In Revised Form: 19, February, 2025 Accepted: 23, February, 2025 Published Online: 10, March, 2025 Keywords: Rock relief, Sar-e Pol-e Zohab, Anubanini, Lulubians, Ancient Iran	The rock reliefs of Sar-e Pol-e Zohab pass have been the focus of numerous scholarly publications over the past two centuries. From the very beginning, the strategic importance of this passage in the western Zagros mountains was clear to the visitors. It has always been one of the key points of the communication route between the Iranian plateau and the Mesopotamian plain and therefore had a special political and economic strategic importance. The presence of cuneiform inscriptions in Akkadian on two of these reliefs has provided valuable insights into their historical context. Among them, the relief inscribed by the Lullubi king Anubanini is the most well-known, owing to its inscription, which explicitly attributes the monument to him. However, analyzing these texts has not always been straightforward due to their height and the challenging accessibility of the inscriptions. In particular, the second inscription, whose author remains unidentified, has only been studied once, and many aspects of its translation remain ambiguous. Despite these uncertainties, various hypotheses put forth in recent decades regarding the ruling king and interpretations of the inscription have often been accepted as historical facts. This article aims not only to provide a comprehensive description of all the reliefs at the site and their scholarly history but also to critically assess the translation of the inscriptions and the assumptions underlying these interpretations. By doing so, it seeks to clarify the historical accuracy of these hypotheses for Iranian scholars. Ultimately, this contribution underscores the necessity of further research, particularly on the second inscription (relief Sar-e Pol-e Zohab I), to deepen our understanding of these significant relics in ancient Iranian history."

Cite this The Author (s): Mofidi-Nasrabadi, B., (2024-2025), Rock Reliefs of Sar-e Pol-e Zohab. Historical Sciences Studies, Vol.16, No 2, Serial No.38 – Autumn & Winter;(219-263) DOI: [10.22059/jhss.2025.389950.473780](https://doi.org/10.22059/jhss.2025.389950.473780)

© The Author(s): Mofidi-Nasrabadi, B., Publisher: University of Tehran

1. Introduction

The Alvand River flows through the Sar-e Pol-e Zohab Pass in the westernmost mountain ranges of the Zagros in Iran towards Mesopotamia. Since ancient times, the pass has played an important strategic role in the border area between the Iranian plateau and the Mesopotamian plain and occupied a key position in the route connecting the two regions. Control of the pass was therefore of particular economic and political importance.

The morphological features of the pass and its strategic role offered the best conditions for the installation of rock reliefs, through which the local kings emphasized their claim to this area and propagandistically displayed their victories over foreign peoples. There are a total of five reliefs on both sides of the pass, one of which dates from the Parthian period. The other four reliefs are significantly older. Two of them also have an inscription, although only one has the name of the king well preserved as (An)Nubanini. In the inscription, (An)Nubanini is referred to as the king of Lullubum. It has been pointed out that, in view of the deification of the Zagros rulers in this period, the name of the king could be read ^dNubanini. The reading ^dNuba-ili is also possible. In this case, Nuba could have been a local god.

The reliefs were studied very early by various researchers. Most recently, Barthel Hrouda treated them in great detail and published important photographs of the reliefs taken by Leo Trümpelmann. The inscriptions were edited and translated on the basis of the photographs by D. O. Edzard. The relief of (An)Nubanini (Sar-e Pol-e Zohab II) shows a ruler in a skirt, armed with a bow and axe, placing one foot on a lying enemy. Opposite him is a goddess, described in the relief inscription as Ištar/Inanna. She is depicted with weapons on her shoulders and holding two bound men by the rope. Below the relief, six standing bound prisoners are depicted, the leader of which wears a headdress with vertical grooves. K. M. Ahmed points out the similarity of the headgear to the variants on the Hurrian seal impressions and assumes that the captives could be Hurrian peoples.

Historical evidence about (An)Nubanini and his reign is still lacking today, meaning that exact dating is not yet possible. Previous attempts at dating are therefore based on iconographic or philological criteria. Based on the iconographic features, the depiction of the (An)Nubanini relief has been dated from the end of the Akkad period to the time of the Third Dynasty of Ur. Some scholars even argue in favor of dating it to the Isin-Larsa period or even to the Old Babylonian period.

Recently, I was able to examine the relief. Thanks to a tip from Mrs. Malihe Mehdiabadi, who was involved in the restoration of the relief, the names of the defeated man and the leader of the bound prisoners could be found on their arm. They read: ¹x¹-ba-šim-¹ti¹ and i-mi-¹šú¹.

Apart from these names, it was also possible to recognize some cuneiform signs in the inscription itself that have not yet been taken into account in the publications. It turned out, for example, that the text ends with a curse formula that only occurs in the inscriptions of Iddi(n)-Sîn from Simurru. It reads: ki-ma ša-ma e-bu-ri-im e-li um-ma-ni-šu lu ma-ru-uš (Like rain on the harvest, it may be difficult for his troops).

In the case of the other inscribed relief (Sar-e Pol-e Zohab I), M. F. Walker had assumed that it could be attributed to Iddi(n)-Sîn or his son (An)Zabazuna because of the similarities that can be observed in the curse formula of the text and in the inscriptions of Iddi(n)-Sîn. Based on this assumption, D. Frayne added the name of (An)Zabazuna in the first column of the inscription of Sar-e Pol-e Zohab I and arranged the inscription among the texts from Simurru. We now know that the similarity of the curse formula of Relief I with the

inscriptions of Iddi(n)-Sîn cannot be used as a convincing argument for the attribution of Relief I, because (An)Nubanini also used a characteristic curse formula of Simurru in his inscription (Relief II).

In an inscribed stela of Iddi(n)-Sîn recently found near Sulaymaniyah, Ahmed assumes that the name of (An)Nubanini can be read at the end of the first column. The name has not been completely preserved, so that only the last three cuneiform signs are recognizable. If this assumption is correct, then (An)Nubanini would have reigned before Iddi(n)-Sîn. Walker and Frayne's speculation about Relief I in Sar-e Pol-e Zohab and the attribution of this relief to Iddi(n)-Sîn or his son (An)Zabazuna has been perceived as historical fact in recent years. It is possible that it was indeed a relief of the aforementioned rulers from Simurru. Nevertheless, it must be borne in mind that this assumption is not certain. A direct examination of the inscription on Relief I could verify this hypothesis and clarify whether the pass at Sar-e Pol-e Zohab was really used by both (An)nubanini and the kings of Simurru to erect the victory monuments.

The composition of the figures is similar in reliefs II (of (An)Nubanini), III and IV in Sar-e Pol-e Zohab and in the monuments of Iddi(n)-Sîn, in which they depict the victorious ruler in front of a goddess. In contrast, relief I in Sar-e Pol-e Zohab was made without the image of the goddess according to the scheme of the Naram-Sîn stela. In summary, it can be stated that the (An)nubanini relief is very close to the monuments from Simurru. This assumption is supported by the recently discovered curse formula, which also appears in the inscription of Iddi(n)-Sîn, the king of Simurru. Relief I, had a similar inscription, but shows iconographic differences. The previous arguments are not sufficient to place this relief in a historical context. A more detailed examination of the image and the inscription is necessary for this purpose.

سنگ‌نگاره‌های سرپل ذهاب

بهزاد مفیدی نصرآبادی^{۱✉}

mofidi@uni-mainz.de

۱. گروه مطالعات شرق باستان دانشگاه یوهانس گوتنبرگ، ماینتز، آلمان، رایانامه:

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: علمی - پژوهشی	
تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۱/۱۶	
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۱۲/۰۱	
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۲/۰۵	
تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۱۲/۲۰	
واژه‌های کلیدی: سنگ‌نگاره، سرپل ذهاب، آنوبانی، لولوبی‌ها، تاریخ زاگرس غربی	سنگ‌نگاره‌های واقع در گذرگاه سرپل ذهاب طی دو قرن گذشته بارها در مقالات و کتب مختلف مورد بحث و بررسی قرار گرفته‌اند. از همان ابتدا، اهمیت راهبردی این گذرگاه در رشته کوه‌های غربی زاگرس برای محققین روشن بود. این معبر همواره یک از نقاط کلیدی در راه ارتباطی بین فلات ایران و میان روان محسوب می‌شده و از این رو از اهمیت راهبردی سیاسی و اقتصادی ویژه‌ای برخوردار بوده است. وجود کتیبه‌هایی به خط میخی و به زبان آکدی بر روی دو مورد از این نقوش، اطلاعات ارزشمندی درباره پیشینه تاریخی آنها فراهم کرده است. در میان این آثار، سنگ‌نگاره‌ای که بر اساس متن کتیبه‌اش به شاه لولوبی، «آنوبانی» نسبت داده شده، بیش از سایرین شناخته شده و مورد مطالعه قرار گرفته است. با این حال، بررسی این متون همواره با دشواری‌هایی همراه بوده است، زیرا ارتفاع زیاد کتیبه‌ها و دشواری دسترسی، خوانش دقیق آنها را محدود کرده است. به‌ویژه، دومین کتیبه که بانی آن ناشناخته باقی مانده، تنها یک‌بار مورد مطالعه قرار گرفته است و بسیاری از جنبه‌های ترجمه آن همچنان در حاله‌ای از ابهام قرار دارد. با این وجود، فرضیات مطرح شده در دهه‌های اخیر درباره پادشاه سازنده این سنگ‌نگاره و بازسازی‌های پیشنهادی در زمینه ترجمه آن، اغلب به‌عنوان واقعیت‌های تاریخی پذیرفته شده‌اند. این مقاله می‌کوشد علاوه بر معرفی کامل سنگ‌نگاره‌های این محوطه و بررسی پیشینه مطالعات انجام شده، ترجمه کتیبه‌ها و فرضیات مطرح شده درباره آنها را به‌طور دقیق تشریح کند. هدف از این کار، کمک به درک بهتر مبانی علمی این فرضیات برای پژوهشگران ایرانی است. امید است که این پژوهش ضرورت یک بررسی تکمیلی و دقیق‌تر از نقوش و به‌ویژه کتیبه دوم (نقش برجسته شماره ۱) را برای دانش‌پژوهان تاریخ ایران باستان روشن سازد.

استناد: مفیدی نصرآبادی، بهزاد؛ (۱۴۰۳). سنگ‌نگاره‌های سرپل ذهاب، پژوهشهای علوم تاریخی، سال ۱۶، شماره ۲، پاییز و زمستان، شماره پیاپی ۳۸. (۲۶۳-۲۱۹).

DOI: 10.22059/jhss.2025.389950.473780

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران

<https://doi.org/10.22059/jhss.2025.389950.473780>

۱. مقدمه

وقتی ما از سنگ‌نگاره‌های سرپل ذهاب صحبت می‌کنیم، فقط به تشریح چند اثر باستانی یا چند شیء نمی‌پردازیم، بلکه این آثار را در بستر طبیعی محیطشان بحث می‌کنیم. درواقع این بستر محیطی آنهاست که به سنگ‌نگاره‌ها، به نقوشی که با ویژگی‌های این محیط آمیخته هستند، معنی می‌دهد. این محل نقطه تماس دو اقلیم، یا بهتر است بگوییم دو حوزه متفاوت است؛ حوزه جلگه و حوزه کوهستان. برای ساکنین جلگه میان‌رودان اینجا مرز ورود به دنیای مرموز و ناشناخته کوهستان است؛ نقطه تماس اقوام مختلف. گذر از آن به منزله ورود به دنیای جدیدی است، توأم با شور و التهاب. بی‌دلیل نیست که این هیجان حتی در سخنان اروپاییانی که از غرب به مشرق زمین در سفر بودند، مشاهده می‌شود. ارنست هرتسفلد در این باره می‌نویسد (1: Herzfeld, 1920):

«همچون شهر بوتزن [در جنوب کوه‌های آلپ] که دروازه آلپ است، در اینجا دروازه ایران برای عابرین باز می‌شود، یا به‌طور کلی، دروازه آسیا. ما در میان تنها راه بزرگ طبیعی ایستاده‌ایم که از سپیده‌دم تاریخ، از حوزه دریای مدیترانه با گذر از جلگه کشور بابل به کوه‌های افراشته ایران و از آنجا به پامیر و تبت، بام جهان؛ و یا از طریق ترکستان شرقی به چین دوردست می‌رود. راه پرنر [در آلپ از ایتالیا به سوی آلمان] از یک تاریخ کهن، پرآوازه و مهیج گزارش می‌دهد، ولی این دروازه آسیا، تقریباً تاریخ کهن کل بشریت را اعلام می‌کند: پنج هزار سال این راه قدمت دارد. پنج هزار سال کتیبه‌های آن در این صخره‌ها نوشته شده‌اند؛ و هنگامی که ما این آثار را در دروازه آسیا نظاره می‌کنیم، این پنج هزار سال دوباره زنده می‌شوند. این‌گونه به نظر می‌رسد که خالقان آنها به هدف پر از شور و اشتیاق خود رسیده‌اند؛ که از دنیای فانی گذر کنند، بر مرگ چیره شوند و نام و شهرت خود را جاودانه اعلام کنند با آثاری که پایاتر از کانی - سنگ هستند.»^(۱)

“Und gerade wie in Bozen das Tor der Alpen, öffnet sich hier dem Wanderer das Tor von Iran, das Tor von Asien überhaupt. Wir stehen mitten auf der großen und einzigen natürlichen Straße, die seit der Morgendämmerung der Geschichte vom Mittelmeer über die babylonischen Ebenen nach Hochland von Iran und weiter über den Pämire und Tibet, das Dach der Welt, oder durch Ost-Turkistan nach dem fernen China führte. Berichtet schon die Brennerstraße von einer alten, ruhmvollen und herzbeklemmenden Geschichte, so kündigt dieses Tor von Asien fast die Geschichte der alten Menschheit: Fünf Jahrtausende ist diese Straße alt. Fünf Jahrtausende haben ihre Schrift in diese Felswände geschrieben. Und während wir die Felsdenkmale am Tore von Asien betrachten, erstehen die fünf Jahrtausende wieder zum Leben. Es ist, als haben ihre Schöpfer das leidenschaftlich erstrebte Ziel erreicht: die Vergänglichkeit alles Irdischen zu überwinden, den Tod zu besiegen und ihren Namen und ihren Ruhm in alle Ewigkeit zu verkünden, durch Denkmale dauernder denn Erz.”

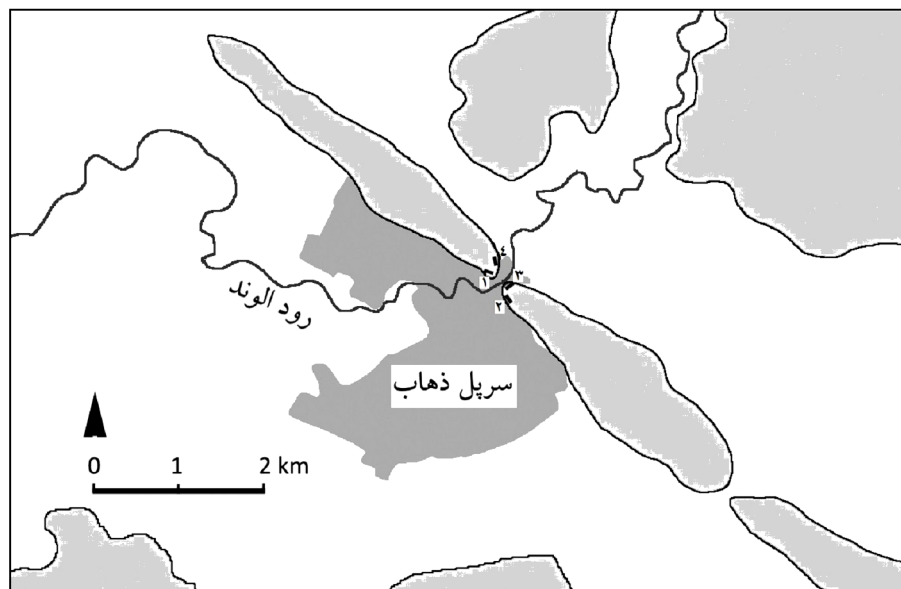
دروازه‌ای که هرتسفلد از آن صحبت می‌کند، در واقع مسیری طبیعی است که شرایط جغرافیایی منطقه آن را پدید آورده است؛ به عبارت دیگر خصوصیات محیطی هستند که نقش اصلی را در شکل‌گیری ویژگی‌های فرهنگی این محوطه ایفا کرده‌اند.

۲. شرایط جغرافیایی سرپل ذهاب

با توجه به اینکه راه‌های ارتباطی در فلات ایران به علت کوهستانی بودن منطقه، محدود است و خصوصاً در ناحیه زاگرس، فقط دره‌ها، مسیر رودخانه‌ها و گردنه‌ها امکان تردد را فراهم می‌ساختند، شبکه ارتباطی در طول هزاران سال تغییر مهمی نکرده و تا چند سده پیش، مسیرها تقریباً مشابه با راه‌های ارتباطی گذشته بوده‌اند. لذا گزارش‌هایی که درباره راه‌ها از سده‌های گذشته موجود هستند، می‌توانند تا حدی شرایط قدیمی را منعکس کنند. از این‌رو می‌توان گفت که راولینسون هنگام بررسی منطقه غرب ایران در سال ۱۸۳۶ میلادی، در واقع راه‌های ارتباطی را تشریح کرده که بر مبنای شرایط جغرافیایی منطقه ایجاد و از هزاران سال پیش مورد استفاده قرار می‌گرفتند. او در رابطه با امکان تردد بین منطقه ذهاب و کرمانشاه و آمدن از طرف میانرودان و رفتن به سمت فلات ایران سه مسیر را برای گذشتن از رشته کوه‌ها، گزارش می‌دهد که پس از سرپل ذهاب از هم جدا شده و در نهایت به کرمانشاه منتهی می‌شدند.^(۲) به عبارت دیگر، برای هر سه مسیر لازم بوده ابتدا از سرپل ذهاب بگذرند و این محل نقشی کلیدی در شبکه ارتباطی ایفا می‌کرده است. این گذرگاه درواقع محل جریان رود الوند^(۳) بوده که مسیر خود را به سوی دشت‌های پست میان‌رودان باز کرده تا به رود دیاله برسد.

به این ترتیب، گذرگاه مزبور نه فقط امروزه، بلکه از دیرباز محل مناسبی برای تردد عابرین و عبور از رشته‌های صعب‌العبور کوهستان زاگرس محسوب می‌شده است. از یکسو دسترسی به آب رودخانه و از سوی دیگر امکان عبور از تیغه کوه را می‌توان ویژگی‌های اصلی این معبر محسوب کرد. این ویژگی موجب شده که سرپل ذهاب همواره نقشی اساسی در نظام ارتباطی بین فلات ایران و میانرودان ایفا کند. مسلماً تسلط بر این معبر به معنی تسلط بر ارتباطات اقتصادی بین مناطق مختلف بوده است. لذا جای شگفتی نیست که حکام منطقه برای چیرگی بر آن، کوشا بوده‌اند. در همین راستا، شاهان مختلف سنگ‌نگاره‌هایی به نشانه تملک این گذرگاه بر صخره‌های این محل ایجاد کرده‌اند. در مجموع دو سنگ‌نگاره در سمت شمال‌غربی و دو عدد دیگر در سمت جنوب‌شرقی از اوایل هزاره دوم پیش از میلاد شناسایی شده‌اند. علاوه بر آنها، یک نقشه برجسته نیز از دوران پارتی در سمت جنوب‌شرقی در زیر سنگ‌نگاره شماره ۲ وجود دارد. این نقوش به

صورت‌های متفاوتی شماره‌گذاری شدند که در زیر بحث خواهد شد. در اینجا رایج‌ترین شیوه اتخاذ شده است (تصویر ۱).

تصویر ۱: محل قرارگیری سنگ‌نگاره‌ها در سرپل ذهاب.

Figure 1: Location of the reliefs in Sar-e Pol-e Zohab.

۳. تاریخچه تحقیقات

امروزه سنگ‌نگاره‌های سرپل ذهاب به‌طور کلی شناخته شده هستند و نه تنها در مقالات علمی، بلکه در بسترهای رسانه‌ای مجازی نیز مطالب و تصاویر زیادی در مورد آنها موجود است. البته این مطالب گاهی ضد و نقیض هستند و تصاویر نیز همخوانی چندانی ندارند و چه بسا تفاوت‌هایی که در ترسیم‌ها و شماره‌گذاری‌ها دیده می‌شوند، برای بسیاری از علاقه‌مندان، ابهامات و پرسش‌هایی را ایجاد کرده باشد. از این‌رو، در اینجا برای درک بهتر این تناقضات، تاریخچه گزارش‌ها و رایج‌ترین نظریات به صورت خلاصه تشریح می‌شوند و تصاویر و ترسیم‌هایی که از طرف محققین مختلف ارائه شده‌اند، جمع‌بندی می‌گردند. در این رابطه معمولاً سنگ‌نگاره‌ای که به سنگ‌نگاره «آنوبانی» (شماره ۲) معروف است، بیشتر مورد توجه محققین قرار گرفته و در گزارش‌ها تشریح شده؛ زیرا از یکسو کمتر فرسایش یافته و بهتر قابل مشاهده بوده و از سوی دیگر دارای کتیبه نسبتاً طولانی است.^(۴)

اولین گزارش مشروح درباره سنگ‌نگاره‌های سرپل ذهاب توسط افسر انگلیسی، راولینسون ارائه شد که در سال ۱۸۳۶ میلادی از این منطقه دیدن کرد و توضیح کوتاهی درباره هر پنج سنگ‌نگاره در سرپل ذهاب داد. او از سمت کرمانشاه به طرف میاندوین،

محل سنگ‌نگاره‌ها را تشریح کرده و به اشتباه اکثر آنها را مربوط به دوران ساسانی حدس زده است. در این باره، او می‌نویسد (Rawlinson, 1839: 37):

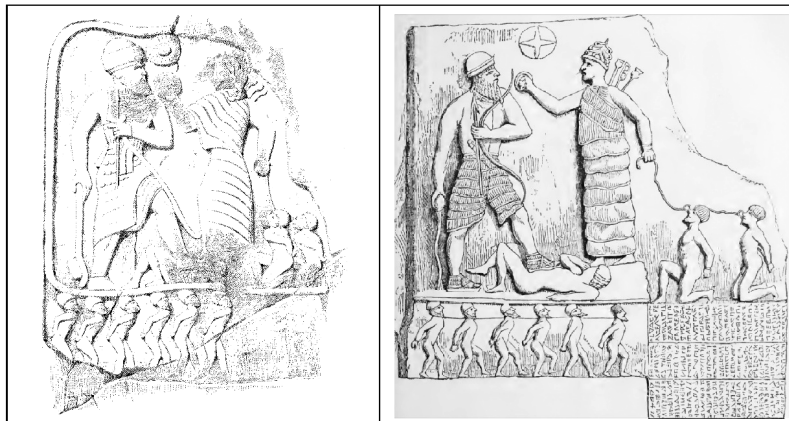
«اینجا در دو طرف رودخانه سنگ‌نگاره‌هایی در صخره حکاکی شده‌اند؛ دو عدد در سمت راست و یکی در طرف چپ. حکاکی بسیار زمخت است و اکنون تقریباً غیرقابل تشخیص شده‌اند، ولی هنوز به اندازه کافی نقش آنها دیده می‌شود تا بتوان با اطمینان اصلیت ساسانی آنها را تشخیص داد.»

“Here, upon either side of the river are tablets sculptured on the rock, two on the right bank and one on the left; the execution is most rude, and they are now nearly obliterated yet sufficient is still visible of their design to denote with certainty a Sasanian origin.”

در ادامه، راولینسون به تشریح دو نقش برجسته در طرف جنوبی از جناح جنوب‌شرقی گذرگاه (به قول او، سمت چپ) پرداخته و پایینی را مربوط به دوره ساسانی تشخیص داده؛ ولی سنگ‌نگاره بالای آن («آنوبانی») را متعلق به شاهان سلسله اساطیری کیانیان عنوان کرده است. راولینسون در گزارشش اشاره‌ای به تهیه ترسیمی از این نقش برجسته نکرده است؛ ولی برادر او^(۵) چند دهه بعد و هنوز در زمان حیات او، کتابی منتشر کرده که در آن، ترسیمی از این سنگ‌نگاره را به او منتسب کرده است (Rawlinson, 1865: 435, note 17).^(۶) مسئله عجیب این است که این ترسیم (تصویر ۲، راست) با شرحات راولینسون همخوانی ندارد. احتمالاً به علت ارتفاع محل قرارگیری سنگ‌نگاره، دسترسی به آن و مشاهده نقوش از نزدیک میسر نبوده است؛ با این وجود مشخص نیست، چرا راولینسون از یکسو شخص ایستاده در مقابل شاه پیروز را یک اسیر دست بسته تشریح کرده^(۷) و در پشت این شخص از چهار اسیر زانو زده نام برده، در حالی که در ترسیمی که به او منتسب شده، چنین چیزی مشاهده نمی‌شود. احتمال دارد که این ترسیم متعاقباً در سفر دیگری تهیه شده باشد. برای مقایسه توضیحات راولینسون با ترسیمش، در زیر بخشی از آن آورده می‌شود (Rawlinson, 1839: 37-38).

«این [نقش] شخصی را ملیس به یک دامن و کلاهی گرد نشان می‌دهد که مسلح به یک سپر در دست چپش و یک گرز در دست راستش است که تا روی زمین قرار دارد. او با پای چپش حریفش را که روی زمین افتاده، لگد می‌کند. روبروی او یک اسیر با دستان بسته در پشتش، با قامتی به برابری شاه پیروز، ایستاده است و در عقب صحنه، چهار شخص زانو زده با حالتی ملتسمانه به ابعادی کوچک‌تر قرار دارند که نشانگر همراهان شاه اسیر هستند. سکویی که این گروه اشخاص روی آن ترسیم شده‌اند، بر روی دستان و سرهای یک ردیف افراد کوتوله به همان صورتی حمل می‌شود که ما در آرامگاه‌های شاهی در پارسه [تخت‌جمشید] مشاهده می‌کنیم.»

"It represents a figure in a short tunic and round cap, armed, with a shield upon his left arm, and a club resting upon the ground in his right, who tramples with his left foot upon a prostrate enemy; a prisoner with his hands bound behind him, equal in stature to the victor king, stands in front of him, and in the background are four naked figures kneeling in a suppliant posture, and of a less size, to represent the followers of the captive monarch; the platform upon which this group is disposed is supported on the heads and hands of a row of pigmy figures, in the same manner as we see at the royal tombs of Persepolis."

تصویر ۲: اولین ترسیم‌های تهیه شده از سنگ‌نگاره شماره دو در سرپل ذهاب

(راست: Rawlinson, 1865: 436; چپ: Flandin, Coste, 1851: Pl. 208 A).

Figure 2: The first drawings of the relief II at Sar-e Pol-e Zohab
(Right: Rawlinson, 1865: 436; Left: Flandin, Coste, 1851: Pl. 208 A).

به این ترتیب، چند دهه پس از سفر راولینسون به سرپل ذهاب، ترسیمی که گویا او از سنگ‌نگاره «آنوبانی» تهیه کرده، توسط برادرش منتشر شده است. حدود چهار سال بعد از راولینسون نیز، دو فرانسوی به نام‌های فلاندین و کوست به آنجا سفر کرده و ترسیمی از همه پنج سنگ‌نگاره تهیه می‌کنند (تصویر ۲، چپ و تصویر ۳). این دو فرانسوی سنگ‌نگاره‌ها را با حروف لاتینی A تا E نامگذاری کرده‌اند (Flandin, Coste, 1851: Pl. 208).^(۸) این نام‌گذاری توسط افراد دیگری که به آنجا سفر می‌کنند، به کار نمی‌رود و در نهایت بعدها نام‌گذاری و شماره‌گذاری‌های مختلفی رایج می‌شوند.

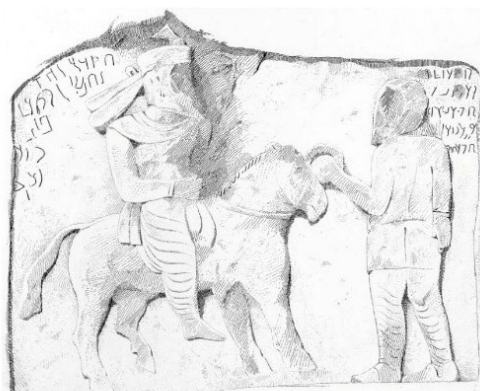
I (E)

IV (C)

III (D)

(B) پارتی

تصویر ۳: ترسیم‌های فلاندین و کوست از سنگ‌نگاره‌های ۱، ۳، ۴ و پارتی (Flandin, Coste, 1851: Pl. 208).

Figure 3: Flandin and Coste's drawings of reliefs I, III, IV and Parthian (Flandin, Coste, 1851: Pl. 208).

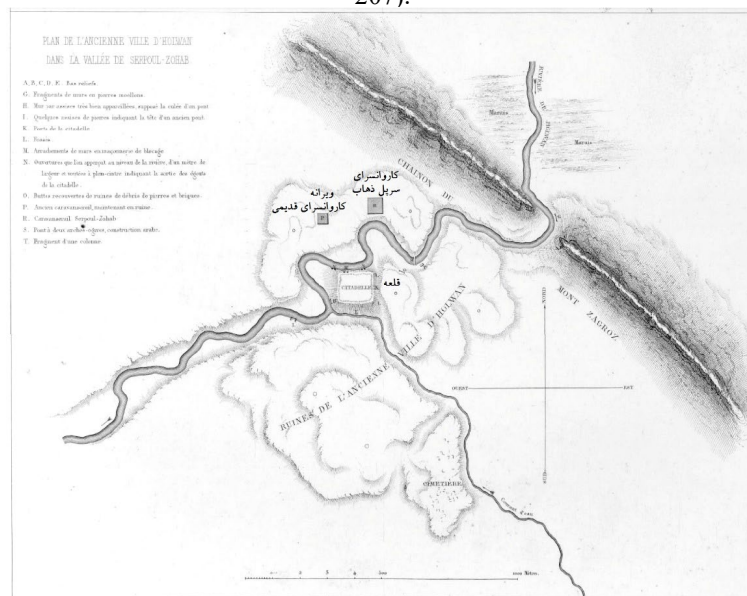
جالب توجه است که فلاندین و کوست ترسیم‌های دقیقی نیز از وضعیت محوطه در این زمان و همچنین موقعیت سنگ‌نگاره‌ها در گذرگاه ارائه داده‌اند. در ترسیمی که از طرف غرب به گذرگاه نظر می‌کند، نقش برجسته «آنوبانی» (سنگ‌نگاره ۲) در سمت راست دیده می‌شود و در زیر آن با کمی فاصله سنگ‌نگاره پارتی قرار دارد (تصویر ۴). در طرف چپ گذرگاه نقش برجسته دیگری که آن هم دارای کتیبه بوده (سنگ‌نگاره ۱)، نشان داده شده است. در سمت جنوب‌غربی گذرگاه، ساختارهایی نیز وجود داشته است. یک قلعه و یک کاروانسرا در مجاورت رود واقع بودند (تصویر ۵). همچنین وجود ویرانه‌های یک کاروانسرای قدیمی‌تر، دال بر تداوم استفاده از این مسیر است. فلاندین و کوست به وجود یک

قبرستان و ویرانه‌های دیگری نیز اشاره کرده‌اند. دموگران نیز در سال ۱۸۹۶ در نقشه‌ای وضعیت آن زمان را نشان داده است (De Morgan, 1896: Pl. XII).

تصویر ۴: ترسیم گذرگاه سرپل ذهاب در سال ۱۸۴۰ میلادی (Flandin, Coste, 1851: Pl. 207).

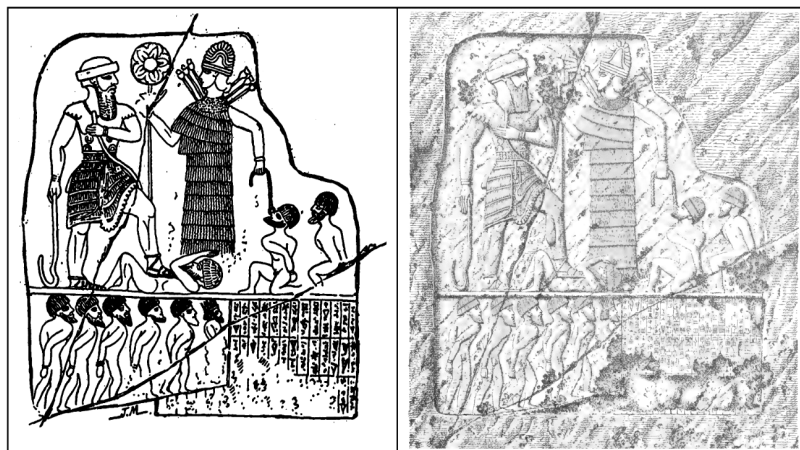
Figure 4: Drawing of the Sar-e Pol-e Zohab pass in 1840 (Flandin, Coste, 1851: Pl. 207).

تصویر ۵: ترسیم ساختارهای واقع در گذرگاه سرپل ذهاب در سال ۱۸۴۰ میلادی (Flandin, Coste, 1851: Pl. 206).

Figure 5: Drawing of structures at Sar-e Pol-e Zohab in 1840 (Flandin, Coste, 1851: Pl. 206).

در اواخر قرن نوزدهم میلادی، ژاک دمورگان، مهندس معدن فرانسوی که مشغول بررسی معادن نفتی منطقه قصر شیرین بود، در سال ۱۸۹۱، به بررسی سنگ‌نگاره‌های سرپل ذهاب نیز پرداخت. او طبق گفته خودش، با کمک دوربین یک ترسیم از نقش برجسته بزرگ (سنگ‌نگاره «آنوبانی»^(۹)) تهیه کرد^(۱۰) که ابتدا آن را به صورت ساده انتشار داد. در این ترسیم، کتیبه با سه ستون که هر کدام دارای ۱۳ سطر بودند، نشان داده شد (تصویر ۶ چپ). البته در همین مقاله، این کتیبه توسط شیل بحث و ترجمه شده و مشخص بود که تعداد سطور هر ستون بسیار بیشتر بوده است (De Morgan, Scheil, 1893: 102-104). به نظر می‌رسد که در این ترسیم، منظور فقط مشخص کردن محل کتیبه بوده و به جزئیات آن بها داده نشده است. البته در کتابی که ماسپرو در همان ایام چاپ کرده (Maspero, 1901-1906)^(۱۱) او شکل کامل‌تر این ترسیم را با سایه-روشن آورده و ذکر می‌کند که این ترسیم توسط شخصی به نام فوشه-گودن (Faucher-Gudin) از روی نسخه‌برداری‌های دمورگان انجام شده است. امضای فوشه-گودن نیز در زیر ترسیم دیده می‌شود. چند سال بعد، دمورگان همین ترسیم فوشه-گودن را با سایه-روشن جدید و کمی تغییرات منتشر کرده است (تصویر ۶ راست). این بار برای کتیبه، گویا از نسخه‌برداری که تهیه شده بوده، استفاده و شکل واقعی‌تر کتیبه بر روی ترسیم نشان داده شده است. البته به دلیلی نامعلوم، آخرین سطر هر ستون را به عنوان اولین سطر ترسیم کرده‌اند.^(۱۱) در تصویری که از کتیبه در همین کتاب چاپ شده، شکل صحیح خطوط دیده می‌شوند (تصویر ۷).

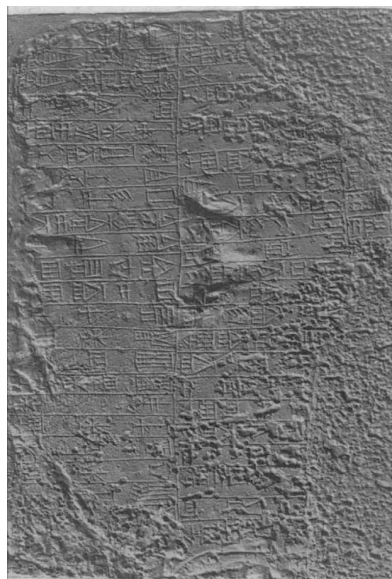

تصویر ۶: دو تا از اولین ترسیم‌های تهیه شده از سنگ‌نگاره شماره دو در سرپل ذهاب

(راست: De Morgan, 1896: Fig. 148؛ چپ: De Morgan, Scheil, 1893: Fig. 6).

Figure 6: Two of the earliest drawings of relief II at Sar-e Pol-e Zohab (Right: De Morgan, 1896: Fig. 148; Left: De Morgan, Scheil, 1893: Fig. 6).

این تصویر به عنوان عکس معرفی شده، ولی این عکس از نسخه‌برداری‌های قسمت‌های مختلف کتیبه که بعداً به هم متصل شده‌اند، گرفته شده است. به همین دلیل برخی از قسمت‌های آن با شرایط واقعی کتیبه همخوانی ندارد. در مقایسه با تصاویر فعلی (Mofidi-Nasrabadi, 2004: Fig. 6-7) می‌توان تشخیص داد که خصوصاً بخش آسیب‌دیده در میان ستون دوم و بخش‌های آغازین و پایانی ستون سوم به این شکل نیستند و قسمت‌های زیادی نیز حذف شده‌اند.

تصویر ۷: تصویر چاپ شده توسط دمورگان از کتیبه سنگ‌نگاره شماره ۲ (De Morgan, 1896: Pl. XI).

Figure 7: De Morgan's published image of inscription of the relief II (De Morgan, 1896: Pl. XI).

دمورگان در سال ۱۸۹۶ یک عکس نیز از سنگ‌نگاره ۱ و همچنین عکس‌هایی از نقش برجسته پارتی انتشار داد (De Morgan, 1896: Fig. 144-146). عکس‌برداری و ترسیم‌های دمورگان برای قرائت کتیبه سنگ‌نگاره ۲ («آنوبانی»)^۲ مورد استفاده قرار گرفتند. اولین بار وینست شیل با کمک آنها متن را ترجمه کرد (De Morgan, Scheil, 1893). در همان سال، اشاراتی تکمیلی درباره ترجمه متن از طرف برخی از محققین، چون هیلپرشت و پنینس منتشر شدند (Hilprecht, 1893: 14; Jensen, 1893: 240). چند سال بعد شیل با در نظر گرفتن اشارات نامبرده، ترجمه کامل‌تری از این متن ارائه داد (Scheil, 1900: 67-68). درواقع، ترجمه شیل موجب شد تا نام شاهی که دستور ایجاد سنگ‌نگاره را داده، مشخص شود. در اولین سطر کتیبه، شاه مزبور با علامات «آن-نو-با-نی-نی» (an-nu-ba-ni-ni) به عنوان شاه سرزمین لولوبی ذکر شده است. شیل این اسم را به صورت هجایی تلقی کرد و آن را آنوبانی به معنی «ایزد آنو، بانی (خالق) ما است»، قرائت کرد. از آن پس سنگ‌نگاره

مزبور تحت عنوان «سنگ‌نگاره آنوبانی» در جامعه علمی معروف گشت. یکی دیگر از محققین به نام هومل هم چون هیلپرشت، این شاه را در حدود زمان سارگون اول و نرم-سین از سلسله اکد تاریخ‌گذاری کرد و او را همان شاهی فرض کرد که در یک قطعه ادبی-اساطیری از میانرودان^(۱۲) با نام «آن-با-نی-نی» (an-ba-ni-ni) ذکر شده است (Hommel, 1899: 115-117). این نظر او، ولی خیلی زود توسط پینسن مورد انتقاد قرار گرفت (Jensen, 1900: 292-293, note 7-8 & 552). پینسن به این مسئله اشاره کرد که بخشی از اسم شاه اساطیری مزبور در متن میانرودان می‌توانسته به صورت هزوارشی نوشته شده باشد که در این صورت علامت «با» (BA) هزوارش فعل «قاشو» (qāšu) بوده و اسم این شاه اساطیری می‌توانسته «قیش-ایلی» (qīš-ili) یا «ایقیش-ایلی» (Iqīš-ili) بوده باشد. وی همچنین برای نام شاه لولوبی در سنگ‌نگاره سرپل ذهاب امکان دیگری برای قرائت ذکر کرد، زیرا علامت «آن» می‌تواند شناسه خدایی (DINGIR) تلقی شود که در این دوران در ابتدای نام شاهان نیز آورده می‌شده و علامت «نی» چنانچه دو بار پشت سر هم در آخر اسامی بیاید، معمولاً به صورت «ای-لی» قرائت می‌شود. به این ترتیب نام شاه لولوبی می‌توانسته در اصل «نوبا-ایلی» (Nuba-ili)^d بوده باشد که با شناسه خدایی نوشته شده است. این اولین محقق است که به این امر مهم اشاره کرده که در زیر مجدداً بحث خواهد شد. در سال‌های بعدی به این نظریه توجهی نشد و پس از انتشار ترجمه مجدد این کتیبه توسط تورو-دانژین که این نام را به همان شیوه شیل، «آنوبانی» قرائت کرده است (Thureau-Dangin, 1905: 246-247; 1907, 172-173)، دیگر به بحث درباره شیوه قرائت پرداخته نشده است، ولی تاریخ‌گذاری آن همواره موضوع بحث بوده است. با توجه به خصوصیات تصویری، خیلی زود بسیاری از محققین آن را چند سده متأخرتر از شاهان سلسله اکد و در اوایل هزاره دوم پیش از میلاد تاریخ‌گذاری کردند (Meyer, 1906: 25-26; Sarre, Herzfeld, 1910: 192).

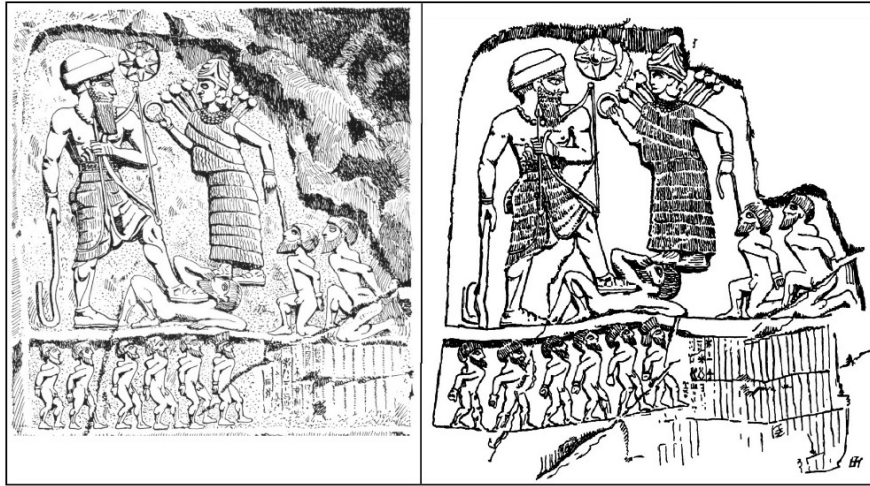
در اوایل قرن بیستم میلادی، ارنست هرتسفلد با سفر به منطقه، عکس‌های «سنگ‌نگاره آنوبانی» را تهیه و به همراه ترسیم دقیق‌تری (تصویر ۸، چپ) نسبت به ترسیم‌های گذشته منتشر می‌کند (Herzfeld, 1920: Fig. 1 & Taf. II). همان‌طور که در بالا اشاره شد، او به همراه محقق دیگری به نام زاره در کتابش از سال ۱۹۱۰ این سنگ‌نگاره را در حدود دوره بابلی کهن تاریخ‌گذاری کرده بود، این بار ولی آن را مربوط به دوره سلطنت نرم-سین تلقی کرده و به اشتباه این دوره را در اوایل هزاره سوم پیش از میلاد ذکر کرده است (Herzfeld, 1920: 3). هرتسفلد بیش از بیست سال بعد، در کتاب دیگرش مجدداً ترسیمی از این سنگ‌نگاره را با تغییراتی ارائه داده است (تصویر ۸، راست). به عنوان

مثال، ستاره‌ای که در بالای تصویر حک شده را از ستاره هشت پر به چهارپر تغییر داده، ولی در توصیف نقش برجسته، این ستاره را هشت پر نامیده است. در اینجا نیز مجدداً این سنگ‌نگاره را به دلیل داشتن کتیبه‌ای اکدی به دوره سلطنت نرم-سین نسبت می‌دهد. او می‌نویسد (Herzfeld, 1941: 183-184 & Fig. 297):

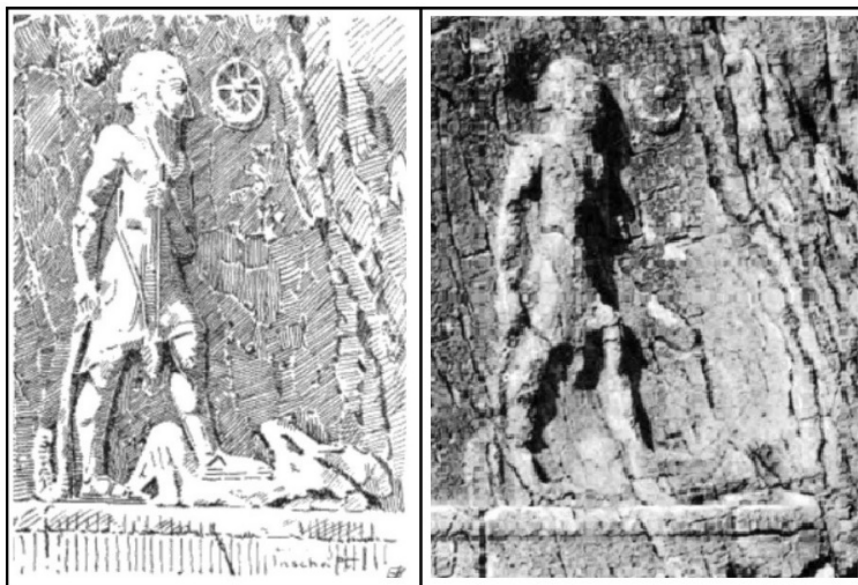
«به خاطر نوشته اکدی، ما می‌توانیم دوره نرم-سین اکدی را به عنوان تاریخ این سنگ‌نگاره در نظر بگیریم.»

“From the Akkadian inscription we may infer the time of Naram Sin of Akkad as the date of the rock-sculpture.”

مسئله وجود نوشته اکدی، نمی‌تواند دلیلی برای تاریخ‌گذاری سنگ‌نگاره باشد، زیرا در دوره‌های مختلفی زبان اکدی در منطقه زاگرس مورد استفاده قرار گرفته است. در این رابطه، ویژگی‌های زبانی و نوع خط، نقش ایفا می‌کنند که توسط هرتسفلد بحث نشده‌اند و در تخصص او نیز نبوده است. اگرچه هرتسفلد تاریخ‌گذاری دقیقی ارائه نکرده، ولی در رابطه با نقش سنگ‌نگاره توانست اصلاحاتی نسبت به ترسیم‌های دموگران انجام دهد. به عنوان مثال، دموگران زه کمانی که در دست شاه است را یک میله به صورت پایه برای ستاره بالای تصویر، تصور کرده بود (تصویر ۶). هرتسفلد این اشتباه را در ترسیم‌هایش تصحیح کرده و آن را به دیگر محققین نیز گوشزد کرده است (Prinz, 1915: 73, note 3).^(۱۳) اولین ترسیم نسبتاً دقیق از سنگ‌نگاره ۱ نیز به همراه یک عکس توسط هرتسفلد ارائه شده است (تصویر ۹). او همچنین عکسی از سنگ‌نگاره ۴ منتشر کرد، ولی سنگ‌نگاره ۳ را اصلاً تشخیص نداد (Herzfeld, 1920: Abb. 2 & Taf. IV). به این ترتیب، هرتسفلد فقط درباره سه سنگ‌نگاره باستانی و سنگ‌نگاره پارتی گزارش داده و متوجه چهارمین نقش برجسته باستانی نشده است (Herzfeld, 1920: 3-6 & 54).

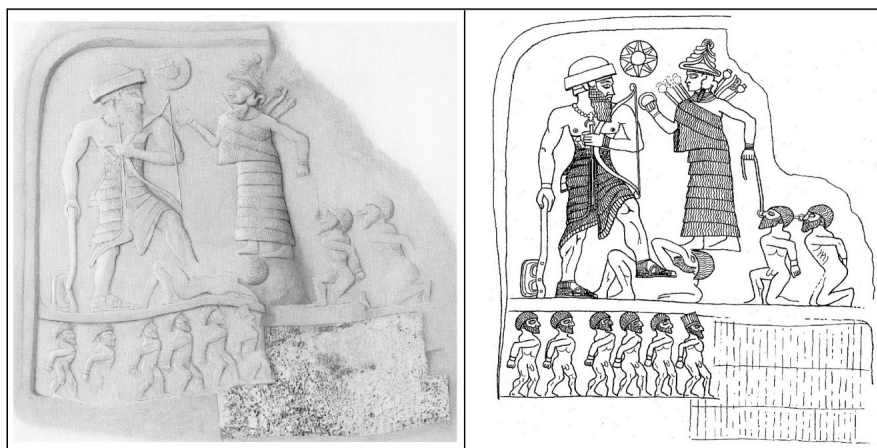
تصویر ۸: دو ترسیم از هرتسفلد (چپ: Herzfeld, 1920: Fig. 1; راست: Herzfeld, 1941: Fig. 297).
Figure 8: Two drawings by Herzfeld (Left: Herzfeld 1920, Fig. 1; Right: Herzfeld, 1941: Fig. 297).

تصویر ۹: ترسیم و عکس سنگ نگاره ۱ (Herzfeld, 1920: Abb. 2 & Taf. IV, left).
Figure 9: Drawing and photograph of the relief I (Herzfeld, 1920: Abb. 2 & Taf. IV, left).

پس از انتشارات هرتسفلد، دیگر محققین، در دهه‌های چهل تا شصت قرن بیستم میلادی و حتی پس از آن، معمولاً به ترسیم‌های او در انتشارات خود ارجاع دادند. به عنوان مثال، دبویز، پورادا و کالمایر، هرسه، از ترسیم قدیمی‌تر هرتسفلد استفاده کرده‌اند (Debevoise,)

ترومپلمن موفق به تهیه عکس‌های دقیقی از همه سنگ‌نگاره‌ها در سرپل ذهاب شد که مبنای انتشار یک کتاب با ترسیم‌های جدیدی قرار گرفتند (Hrouda, Edzard, Trümpelmann, 1976). در این کتاب، چهار سنگ‌نگاره باستانی با اعداد رومی شماره‌گذاری شدند و نقش برجسته «آنوبانینی» با شماره دو مشخص شد (تصویر ۱۰، چپ). شماره یک به نقش برجسته مکتوب دیگر که در طرف مقابل رودخانه قرار داشت، داده شد. به این ترتیب سال‌ها پس از اولین نامگذاری که توسط فلاندین و کوست با حروف لاتینی انجام شده بود، یک شماره‌گذاری جدید برای نقوش با اعداد رومی ارائه می‌شود.

تصویر ۱۰: ترسیم‌های دهه‌های گذشته از سنگ‌نگاره «آنوبانینی» (چپ: Hrouda et al., 1976: Taf. 5a; راست: Vanden Berghe, 1983: Fig. 1).

Figure 10: Drawings from the last decades of the (An)Nubanini relief (Left: Hrouda et al., 1976: Taf. 5a; Right: Vanden Berghe, 1983: Fig. 1).

واندنب‌رگ نیز چند سال بعد ترسیم جدیدی از سنگ‌نگاره «آنوبانینی» تهیه کرد (تصویر ۱۰، راست). وی همچنین درباره سنگ‌نگاره‌های دیگر بدون ارائه ترسیم، توضیح کوتاهی داد. او نیز چهار سنگ‌نگاره قدیمی سرپل ذهاب را با اعداد رومی، ولی به شکل متفاوتی شماره‌گذاری کرد؛ بطوریکه نقش برجسته «آنوبانینی» را با شماره رومی یک و نقش برجسته مکتوب دیگر را با شماره رومی چهار و دو نقش برجسته بدون کتیبه را با شماره‌های رومی دو و سه نامگذاری کرد (Vanden Berghe, 1983: 19-21). علت این تغییر شماره‌گذاری واندنب‌رگ به درستی مشخص نیست؛ ولی این امر در سال‌های بعدی ابهامات زیادی را در تشخیص سنگ‌نگاره‌ها برای بسیاری ایجاد کرد. علاوه براین، زبان‌شناسان نیز قبلاً شماره‌گذاری دیگری را در رابطه با سنگ‌نگاره‌های کتیبه‌دار پیشنهاد داده بودند. همان‌طور که گفته شد، به غیر از نقش برجسته «آنوبانینی»، یک نقش برجسته

دیگر (شماره ۱) هم در سرپل ذهاب دارای نوشته بود. إدزارد برای اولین بار بر مبنای عکس‌هایی که ترومپلمن از این سنگ‌نگاره گرفته بود، نوشته آن را بررسی و ترجمه نسبتاً دقیقی از آن منتشر کرد (Edzard, 1973: 75-77). با وجودیکه ستون اول کتیبه تقریباً به صورت کامل فرسایش یافته است، إدزارد بر این عقیده بود که در این ستون، در مجاورت سطر ۴۱ از ستون دوم، نام «آنوبانی» به صورت ناقص قابل تشخیص است (تصویر ۱۲). به همین دلیل او سنگ‌نگاره دوم را تحت عنوان «آنوبانی ۱» و این سنگ‌نگاره را «آنوبانی ۲» نامگذاری کرد. به این ترتیب، در مجموع شماره‌گذاری‌های مختلفی ایجاد شدند و در سال‌های اخیر محققین سنگ‌نگاره‌ها را گاهی به یک روش و گاهی به روش دیگری نامیده‌اند که این امر برای بسیاری موجب ابهام شده است (جدول ۱). در اینجا شماره‌گذاری که رودا در سال ۱۹۷۶ پیشنهاد داده، استفاده شده؛ زیرا از طرف اکثر محققین بکار می‌رود.^(۱۴) البته در ایران، شاید به دلیل دسترسی راحت‌تر به کتاب واندنبرگ، اغلب از شماره‌گذاری او استفاده شده است.

منبع					
Flandin, Coste 1851	A	B	C	D	E
Herzfeld 1920	1	پارتی	3	-	2
Herzfeld 1921	a	پارتی	c	-	b
Edzard 1973	Anubanini 1	-	-	-	Anubanini 2
Hrouda et al. 1976	II	پارتی	IV	III	I
Vanden Berghe 1983	I	پارتی	III	II	IV
Gelb, Kienast 1990	Lullubum 1	-	-	-	Lullubum 2
Frayne 1990	Anubanini 1	-	-	-	Iddi(n)-Sin 1001

جدول ۱: شماره‌گذاری‌های مختلف سنگ‌نگاره‌های سرپل ذهاب.

Table 1: Different numberings of the Sar-e pol-e Zohab reliefs.

در سال ۱۳۷۹ خورشیدی، خانم ملیحه مهدی‌آبادی که مسئولیت مرمت و حفاظت سنگ‌نگاره «آنوبانی» را به عهده داشت، متوجه وجود دو نوشته کوتاه بر روی دستان دو تن از افراد ترسیم‌شده در سنگ‌نگاره شد. با دعوتی که ایشان از نگارنده به عمل آوردند و هماهنگی که با اعضای یک هیئت کوهنوردی از کرمانشاه انجام دادند، این امکان برای نگارنده پیش آمد تا با کمک کوهنوردان و به‌وسیله طناب، نقش و کتیبه سنگ‌نگاره را بررسی و عکس‌های آنها را تهیه کنم.^(۱۵) همان‌طور که خانم مهدی‌آبادی تشخیص داده

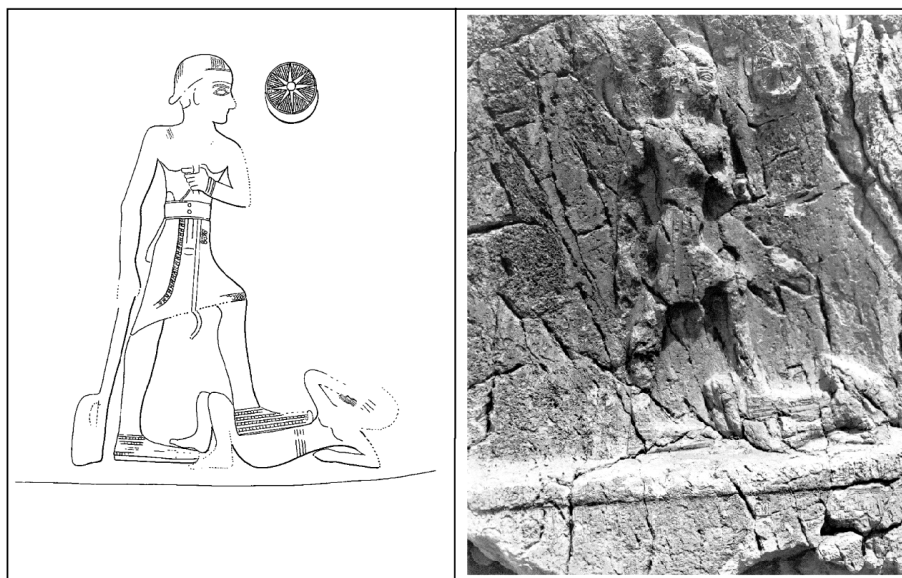
بود، برای اولین بار مشخص شد که اسامی دو تن از افراد، روی دست آنها حک شده است. همچنین مشاهده نزدیک سنگ‌نگاره این امکان را فراهم آورد تا برخی از جزییات نقوش که در ترسیم‌های گذشته مبهم مانده بودند، تصحیح شوند و کتیبه به صورت کامل نسخه‌برداری شده و قرائت قسمت‌هایی از آن نیز تکمیل شود (Mofidi-Nasrabadi, 2004).

۴. نقوش و متون سنگ‌نگاره‌ها در سرپل ذهاب

همان‌طور که گفته شد، نظریات مختلفی در طول سالیان دراز درباره نقوش برجسته در سرپل ذهاب عنوان شده‌اند. در اینجا مهم‌ترین داده‌ها جمع‌بندی می‌شوند تا دیدی کلی در مورد این نتایج حاصل شود. شماره‌گذاری سنگ‌نگاره‌ها بر مبنای رودا است (Hrouda et al., 1976).

۴-۱. سنگ‌نگاره ۱

این سنگ‌نگاره در سمت شمال غربی گذرگاه واقع است و معطوف به سمت غرب، یعنی میانرودان است. در آن تصویر یک شاه که به نشانه پیروزی پای چپ خود را بر روی بالاتنه دشمن مغلوبش گذاشته، دیده می‌شود (تصویر ۱۱). بر اثر فرسایش شدید، به درستی مشخص نیست که شاه کمان یا سلاح دیگری در دست چپ داشته باشد، ولی در دست راست همچون نقش «آنوبانی» تبری را نگه‌داشته که تا زمین می‌رسد. در بالای تصویر و در مقابل صورت شاه، نقش یک ستاره و احتمالاً یک هلال ماه در زیر آن وجود داشته است.

تصویر ۱۱: سنگ‌نگاره ۱ در سرپل ذهاب (راست: Hrouda et al., 1976: Taf. 1; چپ: Postgate, Roaf, 1997: Fig. 6).
Figure 11: Relief I at Sar-e Pol-e Zohab (Right: Hrouda et al., 1976: Taf. 1; Left: Postgate, Roaf, 1997: Fig. 6).

در زیر نقش، نوشته‌ای به خط میخی و به زبان اکدی در سه ستون حکاکی شده است. اِذارَد آن را برمبنای عکس‌هایی که ترومپلمَن تهیه کرده بود، نسخه‌برداری و ترجمه کرد (Edzard, 1973: 75-77). طبق گفته او، ستون اول تقریباً به صورت کامل فرسایش یافته است (تصویر ۱۲). فقط در مجاورت سطر ۴۱ از ستون دوم، گویا علاماتی از ستون اول دیده می‌شدند که اِذارَد با تشخیص دو علامت «با-نی» نام «آنوبانینی» ([آنو] بانی[نی]) را بازسازی کرد ([an-n]u-ba-ni-[ni]). عکس‌های مربوطه توسط رودا منتشر شدند (Hrouda et al., 1976: Taf. 6a & Taf. 1). گلب و کیناست نیز با توجه به همین عکس‌ها، ترجمه مشابهی با ذکر احتمالی نام «آنوبانینی» در سطر ۳۴ از ستون اول ارائه دادند (Gelb, 1976: 375-377). ستون اول کمی طولی‌تر از ستون دوم است؛ ولی ستون سوم فقط دارای سه سطر بوده است.

تصویر ۱۲: کتیبه سنگ‌نگاره شماره ۱ در سرپل ذهاب (Hrouda et al., 1976: Taf. 6a).

Figure 12: Inscription of the relief I at Sar-e Pol-e Zohab (Hrouda et al., 1976: Taf. 6a).

در سال ۱۹۸۵ والکر در پایان‌نامه خود، این فرضیه را عنوان می‌کند که این سنگ‌نگاره از سرپل ذهاب باید به ایدین-سین (Iddin-Sîn)، شاه سیموروم (Simurru)،^(۱۶) تعلق داشته باشد. البته او بدون دسترسی به کتیبه و امکان قرائت آن، چنین فرضیه‌ای را درواقع برمبنای ترجمه اِذارَد ارائه داده و اظهار می‌کند که شباهت شیوه نفرین کردن در این متن و ذکر نام دو تن از ایزدان به همان شکلی است که در نوشته‌های ایدین-سین آمده است (Walker, 1985: 187-190). فرین چند سال بعد، ترجمه‌ای از این متن منتشر کرده که طبق گفته خودش، برمبنای ترجمه اِذارَد و عکس‌های مربوطه است. با این وجود، او همان دلایل والکر را ذکر کرده و متن را متعلق به ایدین-سین یا پسرش، زَبازونا (Zabazuna)، محسوب کرده و حتی نام زابازونا را در سطر چهارم از ستون اول بازسازی کرده است، درحالی‌که با توجه به تصاویر موجود، چنین چیزی صحت ندارد (تصویر ۱۲). به این ترتیب، فرضیه‌ای که بر پایه شباهت شیوه «نفرین کردن» پیشنهاد شده بود، توسط فرین با اضافه کردن اسم زَبازونا، به شکل یک واقعیت تاریخی ارائه شد که متعاقباً توسط اشخاص مختلفی اقتباس شده است. مسلماً بدون بررسی دقیق کتیبه از نزدیک نمی‌توان وجود یا

عدم وجود نام «آنوبانی» و یا زبازونا در ستون اول را تشخیص داد. از طرف دیگر، دلیلی که والکر عنوان کرده بود، با کشف علامات بخشی پایانی کتیبه «آنوبانی» توسط نگارنده در سال‌های اخیر، ارزش خود را تا حد زیادی از دست داد؛ زیرا همان‌طور که در زیر تشریح خواهد شد، در کتیبه «آنوبانی» هم دقیقاً همان شیوه نفرینی که فقط مختص نوشته‌های ایدین-سین بوده، بکار رفته است؛ بنابراین، شباهت شیوه نوشتاری متون و نفرین‌ها در مناطق لولوبوم و سیموروم کاملاً مشابه بوده و به همین دلیل هردو کتیبه موجود در سرپل ذهاب شباهت‌هایی به متون ایدین-سین دارند؛ به عبارت دیگر، کتیبه «آنوبانی» نیز شبیه به نوشته‌های سیموروم بوده و چنین شباهتی به این معنی نیست که این متن مربوط به شاه سیموروم بوده باشد. قبل از بررسی دقیق اصل این کتیبه (سنگ‌نگاره ۱)، هیچ‌کدام از فرضیه‌های مزبور را نمی‌توان پذیرفت. لذا در اینجا ترجیح داده می‌شود، همان ترجمه‌ی اِذْزارد آورده شود و از فرضیات نامبرده اجتناب گردد. البته این بدان معنی نیست که فرضیه والکر مردود است، ولی قبل از مطالعه مجدد کتیبه، فقط در حد یک فرضیه محسوب می‌شود. متن به صورت زیر است:

ستون اول فرسایش یافته است.

Col. II	ستون دوم
1. ...	...
2. ú- ...	...
3. di ² ...	...
4. ...	...
5. DIŠ GI NA ...	...
6. x-a ² -PI-x-[tim] ra-bí-a-tim	... بزرگ
7. A MU.[R]U	او اهدا کرد.
8. ...	...
9. i NE ...	...
10. ...	...
11. ú- ...	...
12. ...	...
13. kà-la- ...	کل آنها را ...
14. ú- ...	او ...
15. AN ...	...
16. ...	...
17. x T[I ...]	...
18. ...	...
19. ù-kà-ni-i[š]-sú-[n]u-ti	او آنها را سرکوب کرد.
20. AL[A]M	یک سنگ‌نگاره
21. i-na š[a ² -du-im (?)]	او در [کوه]
22. [b]a-[ti-i]r ^{KI}	با[تیر]

پژوهشهای علوم تاریخی، سال ۱۶، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۳، شماره پیاپی ۳۸	
۲۴۰	
23. [u]š-[zi]-i[z]	[بر] پا ساخت.
24. ša [tup-pā]-am	کسی که [نو]شته
25. an-n[i-am]	مز[بور] را
26. ú-[ša-sà-ku]	از بین [برد]
27-30. ...	...
31. A[N]	باشد که (ایزد) آنوم،
32. ^d [en-líl]	ایزد [انلیل]
33. ...	...
34. ...	...
35. [^d EN].ZU	[ایزد] سین (ماه)،
36. ...	...
37. ^d n[in]-x-x	ایزد نین-[...]
38. ...	...
39. na- ...	...
40. ^d [M]ÜŠ	ایزد ایشتار،
41. b[e]-la-at ... im ... ^K] ^l	سرور ...
42. ^d nin-an-si ₄ -an-na	ایزد نین-آنسینا،
43. i-lí	خدایم،
44. ^d n[i-i]š-ba	ایزد [نیش]با،
45. [be-lí]	[سرورم]
46. er-[ra-tám]	با نفر[ینی]
47. le-mu-tám	پلید
48. li-ru-ru-uš	(او را) لعنت کنند.
49. NU[MUN-š]u	باشد تا [نطفه] او را
50. li-[il-qú-tú]	بر[چینند].
51. S[UḪÜŠ-sú]	باشد تا [ریشه او را]
52. [l]i-[sú-ḫu]	از جا [کنند].
53. DUMU-[š]u ⁷	پسر
54. ù ...	و ...
Col. III	ستون سوم
1. a i-d[i-n]u-šum	به او ندهند
2. [b]a-l[a]-tūm	باشد تا [ز]ندگی
3. [l]u i[k-k]i-i[b-šu]	[برایش] تلخ باشد.

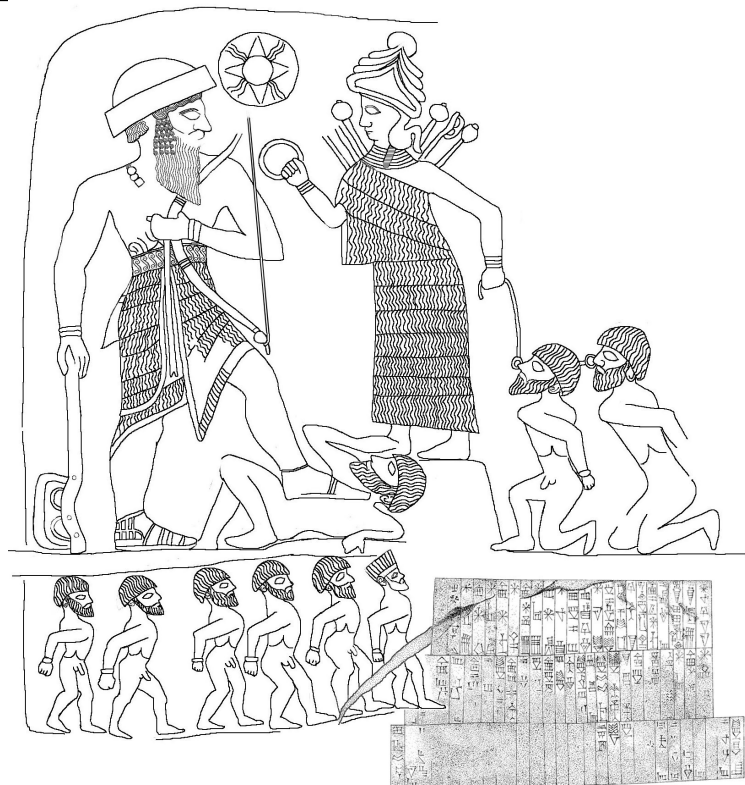
در این متن، از یکسو ویژگی‌های نوشته‌های اکدی کهن از دوره سلسله اکد مشاهده می‌شود و از سوی دیگر، خصوصیتی وجود دارد که مربوط به نوشته‌های متاخرتر از اوایل هزاره دوم پ.م. هستند. به عنوان مثال، در سطر ۴۱ از ستون دوم حالت bēlat از دوره سلسله اکد بجای bēlet که در دوره‌های متاخرتر رایج بود، آمده است. در مقابل، در سطر ۲۱ از ستون دوم برای حرف اضافه «در» از ina استفاده شده و نه از in که در سلسله اکد

متداول بود. از اینرو، می‌توان این کتیبه را حدوداً در آغاز هزاره دوم پ.م. که هنوز بعضی از ویژگی‌های کهن رایج بودند، تاریخ‌گذاری کرد.

۲-۴. سنگ‌نگاره ۲ («آنبانی»)

همان‌طور که در بالا تشریح شد، این سنگ‌نگاره بیشترین توجه را در بین محققان به خود اختصاص داده است. با توجه به مشاهداتی که نگارنده در سال ۱۳۷۹ از این نقش برجسته داشته و عکس‌های جدید، می‌توان جزییاتی را به ترسیم‌های گذشته اضافه و آن را تکمیل کرد (تصویر ۱۳).

در این سنگ‌نگاره، صحنه پیروزی شاه بردشمنانش به صورت مفصل‌تری نشان داده شده است. تصویر شاه به شکلی غیرواقعی به مراتب بزرگ‌تر از دیگران است و پای چپ او بر روی بدن دشمن مغلوبش که برهنه است، گذاشته شده و در دست چپ یک کمان و در دست راستش نوعی تبر دیده می‌شود. در بخش‌هایی که کمتر فرسایش یافته‌اند، می‌توان تشخیص داد که جزییات با دقت خاصی حکاکی شده‌اند. به عنوان مثال، شیوه اتصال زه به کمان به‌خوبی مشخص است (تصویر ۱۴، راست). برای این منظور انتهای زه را به صورت یک حلقه درآورده‌اند و حلقه را بر نوک کمان انداخته‌اند. برای جلوگیری از لغزیدن حلقه به طرف میان کمان، یک برجستگی کمی پایین‌تر از نوک آن در دو سر کمان ایجاد کرده بودند. بر روی بدنه میانی کمان نیز در هر طرف به فاصله یک سوم طول کمان، دو حلقه دیده می‌شود که احتمالاً جهت استحکام بدنه نصب شده بودند (تصویر ۱۴، چپ).

تصویر ۱۳: سنگ‌نگاره ۲ («آنوبانینی») در سرپل ذهاب (ترسیم از نگارنده).

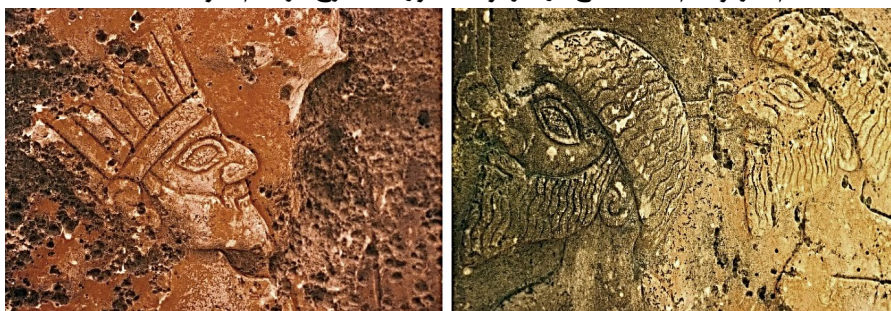
Figure 13: Relief II ("Anubanini") in Sar-e Pol-e Zohab (drawing by the author).

تصویر ۱۴: جزئیات سنگ‌نگاره ۲ در سرپل ذهاب (عکس‌ها از نگارنده).

Figure 14: Details of Relief II in Sar-e Pol-e Zohab (photos by the author).

کلاه شاه به شکل مدور با نوار پهنی در لبه آن از نوع کلاهی است که از دوره سومری نو تا دوره بابلی کهن، یعنی از اواخر هزاره سوم تا اوایل هزاره دوم پ.م. رایج بوده است. روبروی شاه، الهه ایشتار (سومری: اینانا) به تصویر کشیده شده که کمی بالاتر از سطح زمین، احتمالاً بر روی یک سکو ایستاده است. ابعاد الهه کمی کوچک‌تر از شاه است، بطوریکه با وجود بالاتر بودن از سطح زمین صورتش با شاه رودررو است. بین این دو، در بالای تصویر یک ستاره دیده می‌شود. دو تن از افراد مغلوب برهنه با دستان بسته در پشتشان، به علامت تسلیم، در سمت راست تصویر زانو زده و بینی آنها به بندی کشیده شده که سر آن در دست الهه ایشتار است (تصویر ۱۵، راست). ایشتار با لباس خدایی که به صورت جامه‌ای بلند با ردیف‌های افقی مطبق است، نشان داده شده که دست چپش بیرون از جامه واقع است. او گردنبندی متشکل از چند ردیف بر گردن دارد و در دست راست خود حلقه‌ای را نگه داشته است.^(۱۷) در پشت شانه چپ او، دو گرز در طرفین و یک تبر در میان، مشاهده می‌شود که این ترکیب از سلاح‌ها در پشت شانه راست نیز وجود داشته، ولی بخشی از آن فرسایش یافته است. در میانرودان معمولاً الهه ایشتار با سلاح به تصویر کشیده شده است (Seidl, 1976-80: 87-88). کلاهی با شاخ‌های مطبق به نشانه خدایی به صورت روبرو بر روی سر ایشتار که به صورت نیمرخ است، ترسیم شده است. این شیوه ترسیم کلاه شاخ‌دار، یعنی از روبرو نشان دادن آن بر روی سری که به صورت نیمرخ است، از اواخر هزاره سوم تا حدود قرن هیجدهم پ.م. رایج بوده است. در زمان متأخرتر، یعنی از اوایل دوره بابلی کهن، کلاه شاخ‌دار بر روی سر خدایان نیز به صورت نیمرخ ترسیم شده که به عنوان مثال، بر روی سنگ یادمانی قانون حمورابی بر روی سر ایزد خورشید (به اکدی: شَمَش) مشاهده می‌شود. به این ترتیب، در دوره بابلی کهن ترجیح داده شده هم سر و هم کلاه شاخ‌دار هردو به صورت نیمرخ ترسیم شوند.

تصویر ۱۵: جزئیات سنگ‌نگاره ۲ در سرپل ذهاب (عکس‌ها از نگارنده).

Figure 15: Details of Relief II in Sar-e Pol-e Zohab (photos by the author).

در پایین تصویر، یک ردیف، متشکل از شش اسیر برهنه با ابعادی کوچک مشاهده می‌شوند که با دست‌های از پشت بسته از سمت چپ به سمت راست، پشت سرهم در حرکت هستند. آنها دارای موهایی به شکل یک کاسه وارانه و ریش و سبیل با خطوط موجدار هستند. اسیر جلویی در ردیف پایین، دارای کلاهی با شیارهای عمودی است^(۱۸) که احتمالاً نشانگر سرکردگی او نسبت به دیگر اسیران است. ریش او نیز بدون خطوط موجدار است (تصویر ۱۵، چپ). به علت شباهت کلاه این شخص با نوعی کلاه که احتمالاً شاه هوری، توپکیش (Tupkiš) در نقش مهرش داشته، برخی این اسیر را نیز مربوط به قوم هوری فرض کرده‌اند (Ahmed, 2012: 207-208).

بر روی بازوی شخص مغلوبی که در زیر پای شاه بر زمین افتاده و همچنین بر بازوی اسیر جلویی در ردیف پایینی که دارای کلاه است، اسامی آنها نوشته شده که بخشی از آنها باقیمانده است (تصویر ۱۶). این نوشته‌ها به مضمون زیر هستند:

شخص مغلوب زیر پای شاه:

ᵀxʷl-ba-šim-ᵀtiʷl

...-باشیمتی (؟)

اسیر جلویی در ردیف پایین:

i-mi-ᵀšúʷl

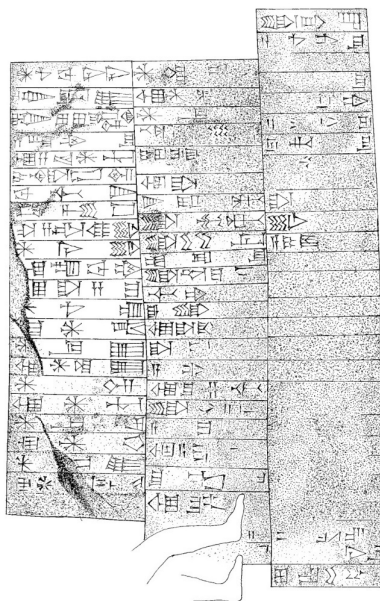
ایمیشو (؟)

تصویر ۱۶: نام‌های مکتوب بر بازوی مغلوبان (راست: شخص افتاده زیر پای شاه؛ چپ: اسیر جلویی در ردیف پایین).

Figure 16: Names written on the arms of the defeated people (Right: Person lying under the foot of the king; Left: The front captive in the bottom row).

روبروی ردیف اسیران در پایین، کتیبه‌ای به صورت افقی در سه ستون به خط میخی و به زبان اکدی نوشته شده که به علت کمبود جا، علامات دو سطر آخر ستون میانی در پیرامون پاهای اسیر جلویی حکاکی شده است (تصویر ۱۷). این شیوه حکاکی کتیبه در پیرامون نقوش، در شرق باستان معمول بوده است و به عنوان مثال، در سنگ یادمانی ایدین-سین، شاه سیموروم که در اوایل هزاره دوم پ.م. می‌زیسته، نیز مشاهده می‌شود (Shaffer, Wasserman, Seidl: 2003, 4-5). نقش پای اسیر نسبت به کتیبه برجسته‌تر است. به طوری که به خوبی مشخص است که ابتدا نقش حکاکی شده و متعاقباً کتیبه در مجاورت آن که سطحی پایین‌تر داشته، نوشته شده است.^(۱۹)

تصویر ۱۷: نسخه‌برداری نوشته سنگ‌نگاره در سرپل ذهاب توسط نگارنده (با تغییرات کوچک: Mofidi-Nasrabadi, 2004: Fig. 5).

Figure 17: Copy of the inscription of the relief II at Sar-e Pol-e Zohab by the author (with minor changes: Mofidi-Nasrabadi, 2004: Fig. 5).

متأسفانه به علت فرسایش زیاد، فقط سطور کمی از ستون سوم قابل قرائت هستند. آوانویسی و ترجمه این متن به صورت زیر است.

Col. I	ستون اول
1. an-nu-ba-ni-ni (^d nu-ba-i-lí)	آنوبانی (نوبا-ایی)،
2. [LU]GAL da-núm	شاه مقتدر،
3. LUGAL li-lu-bí-im ^{KI}	شاه سرزمین لولوبوم،
4. ʾša ¹ -la-am-šu	تمثیل خودش
5. ù ʾša-lam ^d MUŠ	و تمثیل الهه ایشتار را
6. i-na ʾša-du-im	در کوهستان
7. ba-ti-ir	باتیر
8. [u]š-zi-iz	برپا کرد.
9. ʾša ʾša-al-mi-in	هر کسی که این تمثیل‌های
10. an-ni-in	دوگانه را
11. ʾù ¹ ʾtup-pá-am	و نوشته (آن) را
12. ʾù ¹ -ʾša-sà-ku	از بین برد؛
13. [a]n-nu-um	باشد تا (ایزدان) آنوم،
14. ʾù ¹ an-tum	و آن‌توم،

15. ^d en-líl	ایزد إنلیل
16. ù ^d nin-líl	و الهه نینلیل،
17. ^d IM	ایزد آداد (ایزد باد و باران)
18. ù ^d MUŠ	و الهه ایشتار،
19. ^d EN.ZU	ایزد سین (ماه)
20. ^r ù ¹ ^d UTU	و ایزد شَمَش (خورشید)،
21. DINGIR [d]a ² -núm	خدای توانا (؟)
22. ^r ù ¹ ^d ...-at ²	و ایزد ...
23. ...	...

Col. II

ستون دوم

1. ^d NE.IR[I ₁₁ .GAL] ₁₁	ایزد نرگال
2. ù ^d er[eš-ki-ga]l	و الهه ارش-کیگال (الهه دنیای پس از مرگ)،
3. ^d en-[ki ²]	ایزد انکی (خدای آبهای شیرین)،
4. be-el ...	سرور ...،
5. i-lu [r]a-b[í-ú-tum]	خدایان بزرگ
6. ù ša ...	...
7. er-ra-tá[m]	با نفرینی
8. le-mu-tám	پلید
9. li-ru-ru-uš	(او را) لعنت کنند.
10. zé-ra-šu	باشد تا آنها نطفه او را
11. li-il-qú-t[ú]	برچینند.
12. ti-am-[tum]	دریای
13. e-li-[tum]	بالا
14. ù ša-p[il-tum]	و دریای پایین
15. ša ...	...
16. a ...	...
17. ù šu- ^r a-ti ¹	و اینها
18. li-il ² - ...	...
19. a-lu ² ...	...
20. ù a-lu- ...	...
21. šu-úr- ...	...
22. ù šu-úr ² ...	...
23. ...	...

Col. III

ستون سوم

1. li-bi-la	باشد تا نابود کنند.
-------------	---------------------

سنگ‌نگاره‌های سریل ذهاب	۲۴۷
2. a-x-nu šum ⁷ -šū	... نام او (؟)
3. ...	...
4. ... šu	...
5. ...-ra ⁷ -am	...
6. a x x lu	...
7. lu ⁷ ri-x-šū	...
8. ... [m]u ...	...
9. ša ...	...
10. in- ...	...
11. a-i iš- ...	این‌طور نباشد که ...
12. – 20. ...	...
21. [ki-ma]	[همچون ریزش]
22. [ša-ma]	[باران]
23. [e-bu-ri-im]	[بر محصول]
24'. [e-l]i um-[ma]-ni- ⁷ šū ¹	باشد که بر [سرلشکر] یانش
25'. ¹ lu ma ¹ -ru-u[š]	دشواری پیش آید.

در نگارش متن، اشتباهات کوچکی در برخی از علامات مشاهده می‌شود. از آن جمله در ستون اول، سطور ۵ و ۱۸، شیوه نگارش علامت «MÜŠ» شبیه به علامت «HU» است؛ و یا در ستون اول، سطر ۸، علامت «ZI» شبیه به علامت «GI» نوشته شده است. با توجه به اینکه تفاوت علامات میخی نامبرده بسیار کم است، احتمالاً این اشتباهات در حین حکاکی متن رخ داده و سنگ‌تراش این علامات را درست تشخیص نداده است. متأسفانه قسمت‌های زیادی از متن فرسایش یافته است. با این وجود می‌توان برخی از سطور را در مقایسه با متونی که در منطقه زاگرس از همین دوران به دست آمده‌اند، بازسازی کرد. در ستون دوم، سطر ۵، پس از اسامی خدایان، به احتمال زیاد همچون یکی از نوشته‌های ایدین-سین، شاه سیموروم، اصطلاح «خدایان بزرگ» آمده است (Shaffer et al., 2003: vi 20). همچنین در پایان نوشته، این امکان فراهم شد تا با کمک مشاهدات شخصی نگارنده و عکس‌های جدید از نوشته، برخی از علامات تشخیص داده شوند؛ بطوریکه دو سطر آخر نسبتاً خوب قابل قرائت هستند و نوعی نفرین خاص را بیان می‌کنند. به این ترتیب، می‌توان کلمات سه سطر قبل از آن را بازسازی کرد.^(۲۰) این نوع نفرین کردن بسیار خاص بوده و فقط در نوشته‌های ایدین-سین، شاه سیموروم مشاهده شده است. استفاده از آن در نوشته «آنوبانی»، شاه لولوبوم، نشانگر نکات فرهنگی مشترک بین این دو منطقه است.

برخی از ویژگی‌های دستوری متن نشانگر این هستند که این نوشته پس از دوران سلسله آکد تدوین شده است. به عنوان مثال، حرف اضافه «اینّا» (ina) به معنی «در» (ستون اول، سطر ۶) در متون سلسله اکد به صورت «این» (in) نوشته می‌شد. همچنین ضمیر ملکی سوم شخص مفرد با علامت «šū» نوشته شده و نه مانند متون سلسله آکد با علامت «sū» (مثلاً: ستون اول، سطر ۴).^(۳۱) اذارد شیوه نوشتاری برخی از واژه‌ها را نیز جدیدتر از دوره سلسله اکد ذکر کرده است؛ مثلاً برای «سرور» در سطر ۴ از ستون دوم be-el نوشته شده و نه همچون متون سلسله اکد be-al.^(۳۲) از طرف دیگر، ولی خصوصیتی دیده می‌شوند که مربوط به زمان سلسله اکد و قدیمی‌تر از دوره بابلی کهن هستند. به عنوان مثال، استفاده از واژه «tuppum» (کتیبه) در ستون اول، سطر ۱۱ مختص نوشته‌های شاهی سلسله اکد بوده (Kienast, Sommerfeld, 1994: 310) و در دوره بابلی کهن از واژه «šitirtum» بجای آن استفاده شده است (Shaffer et al., 2003: 19).

در رابطه با جنبه‌های تاریخی این سنگ‌نگاره، همان‌طور که در بالا نیز اشاره شد، برخی از محققین به این امر اشاره کرده‌اند که در این زمان شاهان معمولاً اسم خود را با شناسه خدایی می‌نوشتند. به عنوان مثال، اسم ایدین-سین، شاه سیموروم، در همه نوشته‌هایش با شناسه خدایی نوشته است (Frayne, 1990: 708-711; Shaffer et al., 2003). با در نظر گرفتن این موضوع، احتمال دارد که علامت «آن» در ابتدای نام «آنوبانی» که درواقع همان شناسه خدایی «دینگیر» نیز هست، در اینجا نیز با همین کاربرد استفاده شده باشد. چنانچه این امر صحت داشته باشد، اسم شاه، به جای «آنوبانی» باید «نوبانی» و یا «نوبا-یلی» قرائت شود. حالت اول گاهی در مقالات ذکر شده است (Seidl, in: Shaffer et al., 2003: note 157). ولی از آنجایی که معنی خاصی را نمی‌توان برای آن مشخص کرد، اکثر محققین ترجیح داده‌اند که همان اسم «آنوبانی» که به معنای «ایزد آنو بانی (خالق) ما است» را استفاده کنند. حالت دوم (Jensen, 1900: 292-293, note 7-8 & 552) تقریباً اصلاً مورد توجه قرار نگرفته است. در این حالت، اسم شاه می‌تواند به معنی «نوبا، خدای من است»، تصور شود؛ ولی مشکل اینجاست که ایزدی به نام «نوبا» شناخته شده نیست. البته این احتمال وجود دارد که ایزدی ناشناخته با این نام در بین خدایان محلی لولوبی‌ها وجود داشته باشد؛ کما اینکه ایزد نیشپا (نیشبا) که در متون ایدین-سین به عنوان خدای او نامیده شده، در متون دیگر شناخته شده نیست و احتمالاً فقط در بخشی از اسم چند فرد آمده است (Cavigneaux, Krebernik, 1998a). خدایی با نام «نوبادک» یا «نوپاتیک» و یا «لوبادک» در بین اقوام هوری که در زاگرس ساکن بودند، وجود داشته است (Wilhelm, 1987-90; Cavigneaux, Krebernik 1998b); ولی معلوم نیست که منظور

«نوبا» بوده باشد. با اطلاعات موجود نمی‌توان به وجود چنین ایزدی اطمینان داشت و شیوه قرائت نام شاه لولوبی را مشخص کرد. به همین دلیل، در این مقاله نیز نام شاه به همان صورت «آنوبانینی»، ولی در گیومه نوشته شده تا همواره احتمالات دیگر را نیز مد نظر داشت.

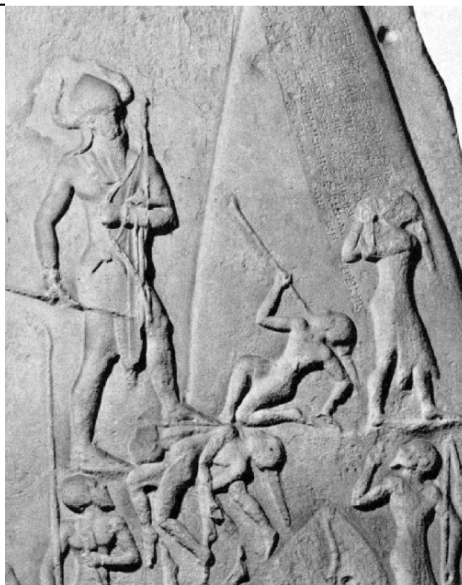
از نظر جغرافیایی نیز موقعیت سرزمین لولوبوم به صورت دقیق مشخص نیست. به دلیل قرار داشتن سنگ‌نگاره در سرپل ذهاب، احتمالاً محل مزبور در نزدیکی مرز سرزمین لولوبوم بوده و یا حداقل «آنوبانینی» پس از فتوحاتش این منطقه را بخشی از قلمرو خود محسوب کرده است. روی سنگ‌نگاره به سمت غرب یا شمال غرب یعنی به سوی کشور بابل و یا منطقه سلیمانیه است. احتمال دارد که او با ساکنین مناطق کوهستانی سمت شمال غرب سرپل ذهاب نبرد کرده و پس از پیروزی، سنگ‌نگاره را در این محل که او کوه باتیر نامیده، ایجاد کرده است. بر روی یک آجر مکتوب نیز که در تل السلیمه در منطقه حمزین عراق یافت شده، از محلی با این نام یاد شده است (Frayne, 1990: 702).^(۳۳) اسم کوه باتیر گویا در سنگ‌نگاره ۱ همان‌طور که در بالا ذکر شد، در سطر ۲۲ از ستون دوم آمده است. به غیر از باتیر کوه‌های دیگری نیز در منطقه لولوبوم در منابع نام برده شده‌اند. طبق متنی که گویا مربوط به دوره بابلی کهن است، دو کوه به نام‌های سیکورربی (Sikurrabi) و کوشبوراً (Kušbura) در سرزمین لولوبوم قرار داشتند (Reiner, 1956: 134-135).

در متنی از هزاره اول پ.م. کوشش شده محدوده شاه باستانی سارگون اول، سرسلسله پادشاهی آکد، تشریح شود. در این متن گفته شده که سرزمین لولوبوم از اورونا (Uruna) تا سینو (Sinu) را دربرمی‌گرفته و گسترش آن به اندازه نود تا دو ساعت (تقریباً ۹۵۰ کیلومتر) بوده است (Grayson, 1974: 77, 59-61). البته باید در نظر گرفت که به دلیل کوهستانی بودن منطقه، مسیرها در خط مستقیم نبوده و طولانی‌تر محسوب شده‌اند.

این‌طور به نظر می‌رسد که در هزاره سوم پ.م. سرزمین لولوبوم ناحیه کوهستانی واقع در غرب استان کرمانشاهان را شامل می‌شده است، درحالی‌که در هزاره دوم رفته‌رفته لولوبوم به عنوان واژه‌ای برای همه مناطق کوهستانی بکار رفته است و در هزاره اول پ.م. لولوبوم همان منطقه زَموا (Zamua) تصور شده است. به عنوان مثال، در متنی از سارگون دوم، شاه آشوری از قرن هشتم پ.م.، فتح منطقه لولوبوم تشریح و گفته شده: «من وارد گردنه کوه کولار (Kullar)، یک کوه بلند از سرزمین لولومو شدم که (همچنین) سرزمین زَموا گفته می‌شود» (Frame, 2021: 279, line 11).

در این زمان نام «لولوبو(م)» را «لولومو» و یا «لولو» می‌گفتند. در منابع اساطیری میانرودان، لولوبی‌ها به همراه چند قوم دیگر به عنوان دشمنان سنتی ذکر شده‌اند. در متون جادویی از میانرودان، یک زن لولوبی به همراه یک زن گوتی و یک زن سوتایی که همگی از مناطق کوهستانی محسوب می‌شدند، جادوگران پلید ذکر شده‌اند. همچنین در متون اورارتویی واژه لولوبو مترادف «دشمن» و «سرزمین بیگانه» استفاده شده است (Klengel, 1987-90: 167).^(۲۴)

نرم- سین شاه مقتدر سلسله اکد در سنگ یادمانی مشهور خود که در شهر سیپار، در معبد ایزد شَمَش (خورشید) قرار داشته،^(۲۵) از پیروزی خود بر اقوام همپیمانی که در کوهستان‌های لولوبی گرد هم آمده بودند، صحبت کرده است.^(۲۶) تصویر لولوبی‌ها در این سنگ‌نگاره با موهای بلند که در پشت سرشان آویزان است، نشان داده شده است (تصویر ۱۸). نرم- سین در بالای کوه سلاح به دست، پای خود را بر روی اجساد دشمنان شکست‌خورده‌اش گذاشته است. این صحنه که افراد در آن، در محیط طبیعی به شکلی واقع‌گرایانه به تصویر کشیده شدند، تحولی بزرگ در موازین هنری آن زمان ایجاد کرد که تا قرن‌ها هنر منطقه را تحت تأثیر قرار داد. نه تنها سنگ‌نگاره‌های سرپل ذهاب، بلکه بسیاری از نقوش برجسته قرون بعدی از سنگ یادمانی نرم-سین تقلید کرده‌اند (تصویر ۱۹). جالب توجه است که به ندرت این نقوش، اقوام مغلوب را همچون سنگ یادمانی نرم-سین، با موهای بلند نشان داده‌اند. شاید بتوان سنگ‌نگاره واقع در دربند گاور را تنها نمونه با این شیوه قلمداد کرد (تصویر ۱۹، ۱). برخلاف آن هیچ‌یک از سنگ‌نگاره‌های واقع در سرپل ذهاب افراد مغلوب را با موهای بلند نشان نمی‌دهند، زیرا در این موارد لولوبی‌ها و اقوام منطقه کوهستانی خود، پیروزان جنگ بوده‌اند؛ بنابراین می‌توان نتیجه گرفت که لولوبی‌ها واقعاً دارای موهای بلندی بوده‌اند.

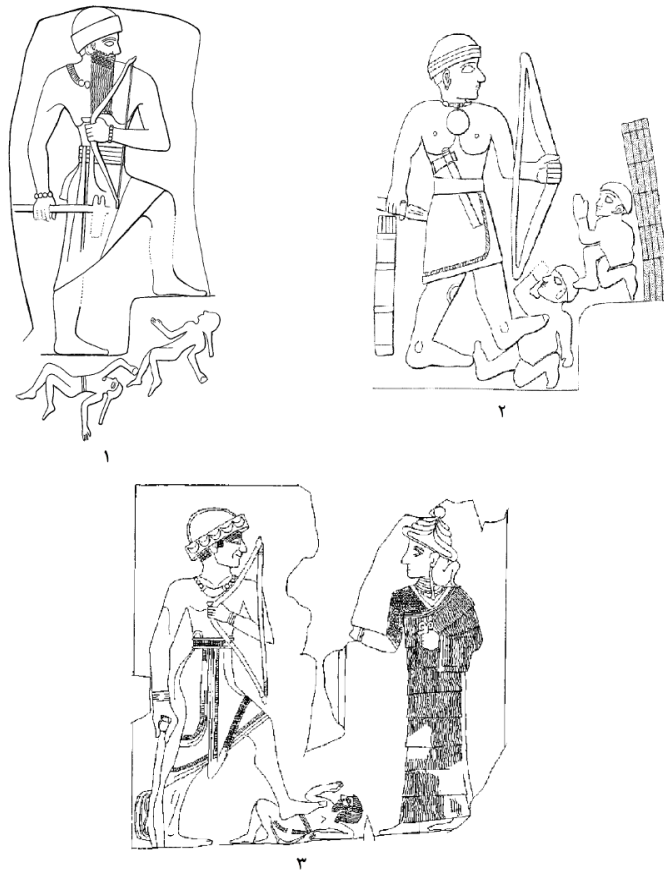

تصویر ۱۸: صحنه پیروزی نرم-سین بر لولوبی‌ها در منطقه زاگرس (Strommenger, Hirmer, 1962: Taf. 122).

Figure 17 : The scene of the victory of Naram-Sîn over the Lulubians in the Zagros region (Strommenger, Hirmer, 1962: Taf. 122).

قابل توجه است که «آنوبانی» در سنگ‌نگاره‌اش همچون لولوبی‌ها نشان داده نشده است. نه تنها شمایل «آنوبانی» که همچون یک شاه میانرودانی ترسیم شده، بلکه استفاده از زبان آکدی و نام بردن خدایان میانرودانی در کتیبه‌اش و مهم‌تر از همه، نام «آنوبانی» که اسمی آکدی است، موجب تردید در لولوبی بودن او شده است. به همین دلیل، برخی عنوان کرده‌اند که «آنوبانی» خود لولوبی نبوده و فقط بر آنها حکومت می‌کرده است (Klengel, 1987-90: 165). از سوی دیگر، اکثر محققین این امر را در نظر نگرفتند که این اسم می‌تواند به رسم آن زمان با شناسه‌ای به صورت «نوبانی» و یا «نوبا-ایی» قرائت شود که در حالت اول آکدی بودن آن منتفی است و در حالت دوم فقط قسمت پایانی اسم به آکدی است و قسمت اول اسم می‌تواند نام خدایی ناشناخته، احتمالاً از منطقه لولوبی باشد. در هر صورت، چیزی که مسلم است «آنوبانی» خود را در نوشته‌اش شاه سرزمین لولوبی عنوان کرده و از آنجایی که نام سرزمین دیگری را به عنوان قلمرو خود ذکر نکرده، بعید به نظر می‌رسد که او در اصل فرمانروای منطقه دیگری بوده باشد و منطقه لولوبی را به تصرف خود درآورده باشد. اینکه شمایل او مانند شاهان میانرودانی است، به علت رایج بودن این شیوه هنری در آن زمان است، بطوریکه همواره هنرمندان، شاه را به همین شیوه ترسیم کرده‌اند. به عنوان مثال، ایدین-سین، شاه سیموروم نیز به همین شکل به تصویر کشیده شده است (تصویر ۱۹، ۳). یکی از مسائل

مهم این است که در نوشته سنگ‌نگاره «آنوبانی» هیچ صحبتی از نبرد با دشمنان و شکست قوم یا شخص خاصی نشده است؛ بلکه «آنوبانی» فقط ایجاد نقش خودش و نقش الهه ایشتر را تشریح کرده است. از سوی دیگر ولی در نقش این سنگ‌نگاره، پیروزی او بر دشمنانش و به اسارت گرفتن آنها به تصویر کشیده شده است. جالب توجه است که در مجموع ۹ نفر به شکل اسیر مغلوب نشان داده شده‌اند. در یکی از نوشته‌های ایدین-سین، شاه سیمورم، به نظر می‌رسد که او به عنوان «شاه ۹ منطقه» نامیده شده است (Shaffer et al., 2003: 11-14). بنابراین، احتمال دارد که «آنوبانی» نیز با به تصویر کشیدن ۹ شخص مغلوب، تسلط خود را بر ۹ منطقه تداعی کرده باشد.

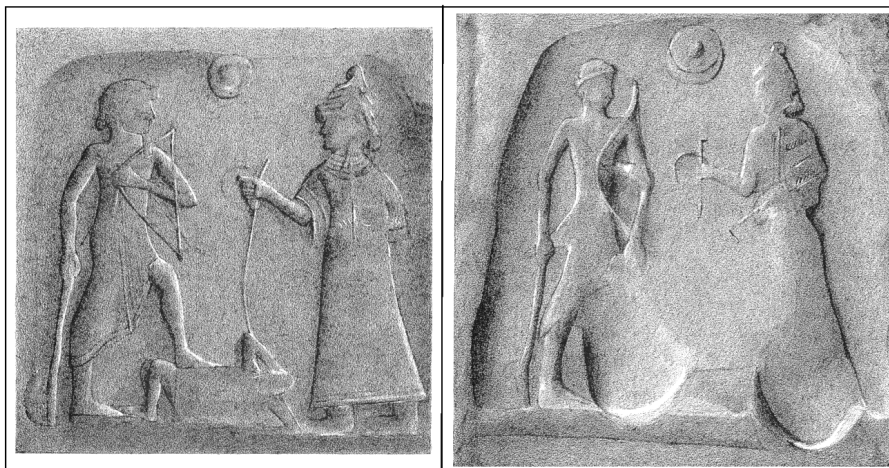

تصویر ۱۹: نقوش برجسته از منطقه زاگرس غربی؛ ۱: سنگ‌نگاره دربند گاور (Postgate, Roaf, 1997: Fig. 5)؛ ۲: سنگ‌نگاره شیخان (Postgate, Roaf, 1997: Fig. 4)؛ ۳: سنگ یادمانی ایدین-سین (Shaffer et al, 2003: Fig. 6).

Figure 19 : Reliefs from the Western Zagros region; 1: Darband Gavar (Postgate, Roaf, 1997: Fig. 5); 2: Sheikhan (Postgate, Roaf, 1997: Fig. 4); 3: Stele of Iddi(n)-Sîn (Shaffer et al, 2003: Fig. 6).

۳-۴. سنگ‌نگاره ۳

این نقش که در سمت جنوب شرقی گذرگاه واقع است، همچون نقش شماره ۴ به مقدار زیادی فرسایش یافته است. به غیر از ترسیمی که فلاندین و کوست تهیه کرده‌اند و از کیفیت پایینی برخوردار است (بالا، تصویر ۳)، فقط ترسیمی توسط رودا منتشر شده است (تصویر ۲۰، چپ). نوشته‌ای بر روی آن مشاهده نشده، ولی در پایین آن سطحی به پهنای حدودی ۲۵ سانتیمتر در طول سنگ‌نگاره احتمالاً برای تحریر یک کتیبه تسطیح شده است. البته به هر دلیلی این کار انجام نشده است. این نقش شاه را در سمت چپ نشان می‌دهد که پای چپ خود را بر روی شکم دشمن مغلوب گذاشته است. او به رسم شاهان این دوران کلاهی گرد با نوار پهن در دورتادور آن به سر دارد. اگر ترسیم ارائه شده صحیح باشد، یک کمان در دست چپ و یک تبر در دست راست او تصویر شده‌اند. در مقابل او، ایزد بانویی با کلاه شاخ‌دار مطابق ایستاده و در دست راست خود یک حلقه و احتمالاً طنابی را که به دشمن مغلوب منتهی می‌شده، نگاه داشته است. به نظر می‌رسد که نقش کلاه شاخ‌دار از روبرو است و نه از نیمرخ. در این صورت می‌توان این سنگ‌نگاره را کمی قدیمی‌تر از دوره بابلی کهن و مربوط به اوایل هزاره دوم پ.م. محسوب کرد. احتمالاً در اینجا نیز همچون نقش برجسته «آنوبانی» منظور از این ایزد، الهه ایشتار بوده است. در بالای تصویر احتمالاً خورشید و یا یک ستاره حکاکی شده که اکنون فقط به صورت یک دایره دیده می‌شود.

تصویر ۲۰: چپ: سنگ‌نگاره شماره ۳؛ راست: سنگ‌نگاره شماره ۴ در سرپل ذهاب (Hrouda et al., 1976: Taf, 7a & 8a).

Figure 20: Left: Relief III; Right: Relief IV at Sar-e Pol-e Zohab (Hrouda et al., 1976: Taf. 7a & 8a).

۴-۴. سنگ‌نگاره ۴

این نقش نیز مانند سنگ‌نگاره شماره ۳ آسیب زیادی دیده است. از یکسو فرسایش شدید این دو سنگ‌نگاره و شباهت آنها و از سوی دیگر شماره‌گذاری‌های متفاوتی که اشخاص پیشنهاد داده‌اند، موجب شده که گاهی دو سنگ‌نگاره ۳ و ۴ با هم اشتباه گرفته شوند. موقعیت سنگ‌نگاره ۴ نسبت به دیگر نقوش متفاوت است، زیرا در سمت شمالی گذرگاه واقع و به طرف شمال شرق معطوف است. احتمال دارد که جهت آن در انتخاب محل نقش خاصی ایفا نکرده باشد، بلکه فقط کوشش شده صخره مناسبی برای سنگتراشی انتخاب شود. از این سنگ‌نگاره نیز فلان‌دین و کوست ترسیمی تهیه کرده‌اند (بالا، تصویر ۳)، ولی تنها ترسیم معتبر توسط رودا ارائه شده است (تصویر ۲۰، راست).

در این نقش نیز شاه با کلاه شاهی و یک کمان در دست چپ و یک تبر در دست راست دیده می‌شود. باوجودیکه نقش بسیار آسیب‌دیده، ولی می‌توان حدس زد که او نیز مانند دیگر نقوش پای چپ خود را به علامت پیروزی بر روی بدن دشمن مغلوب گذاشته است. روبروی او یک ایزد بانو، با یک حلقه و احتمالاً یک چوب‌دستی در دست راستش دیده می‌شود. به نظر می‌رسد که در دست چپ او طنابی حکاکی شده که احتمالاً به اسیر مغلوب منتهی می‌شده است. در بالای تصویر احتمالاً یک ستاره و هلال ماه قرار داشته است. این سنگ‌نگاره نیز دارای هیچ کتیبه‌ای نبود.

۴-۵. سنگ‌نگاره پارتی

کمی پایین‌تر از سنگ‌نگاره «آنوبانی» یک نقش برجسته پارتی حکاکی شده که اولین بار ترسیمی از آن توسط فلان‌دین و کوست تهیه شد (بالا، تصویر ۳). این نقش نیز فرسایش زیادی یافته است. در سمت چپ تصویر یک فرد سوار بر اسب به سمت راست معطوف است و در روبروی او شخصی ایستاده نشان داده شده است. در پشت سر هر دو، نوشته‌ای حک شده که نام‌های آنها را مشخص می‌کند. حدسیات و تاریخ‌گذاری‌های متفاوتی از سده اول (Hrouda et al., 1976: 16) تا سده سوم (Mathiesen, 1992: 66-67) میلادی پیشنهاد شده است. هرتسفلد سعی در قرائت نوشته‌های آن داشته است. او سه واژه اول کتیبه مربوط به فرد سوار بر اسب را «این تصویر خود...» ترجمه کرده است (Herzfeld, 1920: 143-144; 1921: 54). چند سال بعد هرتسفلد اظهار کرد که نام پادشاه هارت‌بان بوده و منظور اردوان پنجم بوده است (Herzfeld, 1926: 228). گروپ نام شاه را گودرز، پسر گیو ترجمه کرده است (Gropp, 1968: 315-317). واندبرگ شخص سوار را گودرز اول (۹۱ تا ۸۷ پ.م.) و یا گودرز دوم (حدود ۳۸ تا ۵۱ میلادی) فرض کرده، ولی توضیح دقیق‌تری نداده است.

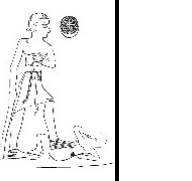
(Vanden Berghe, 1983: 45). احتمالاً او نظریه گروپ را بدون ارجاع به او اقتباس کرده است.

۵. نتیجه

همانطور که در آغاز مقاله اشاره شد، موقعیت جغرافیایی خاص گذرگاه سرپل ذهاب موجب ایجاد سنگ‌نگاره‌های مختلفی در این محل شده است. گذرگاه مزبور درواقع معبر اصلی در راه ارتباطی بین دشت میان‌رودان و نواحی کوهستانی غربی بوده و تسلط بر آن از اهمیت راهبردی و اقتصادی خاصی برخوردار بوده است. از اینرو، ایجاد سنگ‌نگاره‌ها توسط شاهان مختلف درواقع نوعی ادعای تملک براین معبر و سندیت دادن به قلمرو تحت حکومتشان محسوب می‌شده است.

جالب توجه است که به غیر از نقش برجسته پارتی، چهار سنگ‌نگاره دیگر همگی تقریباً در طول مدت کوتاهی ایجاد شده‌اند و اختلاف زمانی زیادی با هم ندارند. پس از آن، در طول هزاره دوم و هزاره اول پ.م. دیگر سنگ‌نگاره‌ای در این محل ایجاد نشده است. دلیل این امر به درستی مشخص نیست، ولی احتمال دارد که این پدیده ناشی از شرایط سیاسی خاص منطقه در پایان هزاره سوم پ.م. بوده باشد. به نظر می‌رسد که کشورگشایی‌های گذشته شاهان میان‌رودان در زمان سلسله اکد و خصوصاً سلسله سوم اور و کوشش آنها در فتح مناطق کوهستانی زاگرس،^۱ موجب واکنش سیاسی-نظامی از سوی اقوام این ناحیه شده است. به عبارت دیگر، احتمالاً ایجاد این‌گونه سنگ‌نگاره‌ها توسط حکومت‌های محلی نوعی واکنش به کشورگشایی‌های دهه‌های قبل شاهان میان‌رودان بوده است. از نظر زمانی، نمی‌توان تاریخ دقیق ایجاد سنگ‌نگاره‌ها را مشخص کرد. با توجه به ویژگی‌های تصویری، سنگ‌نگاره شماره ۱ تاحدی خصوصیات متفاوتی نسبت به دیگر نقوش نشان می‌دهد. این تفاوت‌ها را می‌توان در جدول زیر جمع‌بندی کرد (جدول ۲).

^۱ خصوصاً متون و اسناد اداری زمان شولگی نشان می‌دهند که او بارها به منطقه زاگرس لشکرکشی کرده تا بر راه‌های ارتباطی منطقه تسلط داشته باشد (Michalowski, 2011: 97).

				
IV	III	II	I	شماره سنگ نگاره
شاه پیروز و الهه	شاه پیروز و الهه	شاه پیروز و الهه ایشتار	فقط تصویر شاه پیروز	ترکیب نقش
کلاه گرد با نوار پهن	کلاه گرد با نوار پهن	کلاه گرد با نوار پهن	؟	کلاه شاه
کلاه شاخدار از رویرو ؟	کلاه شاخدار از رویرو	کلاه شاخدار از رویرو	-	کلاه شاخدار الهه
کمان و تبر	کمان و تبر	کمان و تبر	تبر	اسلحه شاه
الهه با حلقه	الهه با حلقه	الهه با حلقه	-	حلقه در دست الهه
طناب اسرا در دست الهه	طناب اسرا در دست الهه	طناب اسرا در دست الهه	-	رابطه الهه با اسرا

جدول ۲: ویژگی‌های سنگ‌نگاره‌های سرپل ذهاب.

Table 2: Characteristics of the reliefs in Sar-e Pol-e Zohab.

شباهت‌های سنگ‌نگاره‌های ۲، ۳ و ۴ حاکی از این هستند که این سه نقش در چهارچوب هنری مشترکی و با زمینه فکری مشابه ایجاد شده‌اند. نکاتی، چون کلاه گرد با لبه پهن و کلاه شاخدار الهه که از رویرو ترسیم شده، این نقوش را حدوداً بین دوره سلسله سوم اور تا اوایل هزاره دوم پ.م. تاریخ‌گذاری می‌کند. از نقطه نظر زبان‌شناسی نیز، همانطور که در بالا تشریح شد، متون سنگ‌نگاره‌های ۱ و ۲ از یکسو ویژگی‌های نوشته‌های مربوط به سلسله اکد را نشان می‌دهند و از سوی دیگر خصوصیتی دارند که خاص اوایل هزاره دوم پ.م. بوده است (Edzard, 1973: 74-75 & 77). به این ترتیب، می‌توان این سنگ‌نگاره‌ها را مربوط به پایان هزاره سوم تا آغاز هزاره دوم پ.م. قلمداد کرد. در این زمان حکومت‌های محلی مختلفی در نواحی غربی زاگرس وجود داشتند که گاهی در جنگ و نزاع با یکدیگر بودند.^۱ می‌توان تصور کرد که برخی از شاهان محلی محدوده قلمرو خود و ادعای تسلط بر منطقه را در قالب چنین سنگ‌نگاره‌هایی در معرض دید همگان می‌گذاشتند، بطوریکه انجام اینکار در آغاز هزاره دوم پ.م. به شیوه رایج تبلیغاتی این دوره تبدیل شده است. «آنوبانی» در نوشته سنگ‌نگاره‌اش فقط ایجاد نقش خود و الهه ایشتار را دلیل کار خود نامیده، به همین دلیل، نمی‌توان این عمل او را در رابطه مستقیم با یک جنگ تلقی کرد و

^۱ به عنوان مثال، نگاه کنید به متون ایدین-سین و زبازونا، شاهان سیموروم که درباره جنگ‌های خود با حکومت‌های محلی مجاور گزارش داده‌اند (Ahmed, 2012: 255; Frayne, 1990: 708-711; Shaffer et al., 2003).

این کار بیشتر نوعی کار سیاسی-تبلیغاتی بوده است. دو سنگ‌نگاره ۳ و ۴ نیز احتمالا به همین منظور ایجاد شده‌اند و در رابطه با جنگ خاصی نبوده‌اند، زیرا شاهان بانی این امر حتی از نوشتن یک کتیبه بر روی آنها صرف‌نظر کرده‌اند. مسلما درچنین صحنه‌های تبلیغاتی، شاهان خود را قدرتمند و پیروز در برابر دشمنانشان به تصویر می‌کشیدند. بطور کلی دو نوع نقش اصلی به عنوان الگو برای اکثر سنگ‌نگاره‌ها مشاهده می‌شود. نوع اول درواقع از همان سنگ یادمانی نرم-سین الهام گرفته که در آن شاه پای خود را بر روی دشمن مغلوبش گذاشته است (تصویر ۱۸). نمونه‌های آن به عنوان مثال، در سنگ‌نگاره‌های واقع در دربند گاور و شیخان (تصویر ۱۹، ۱ و ۲) و در سنگ‌نگاره شماره ۱ در سرپل ذهاب (تصویر ۱۱) مشاهده می‌شود. البته نقش واقع در دربند گاور به نظر می‌رسد که تقلیدی مستقیم از سنگ یادمانی نرم-سین باشد، زیرا به همان شیوه، اجساد را در زیرپای شاه پیروز به تصویر کشیده‌اند. در سنگ‌نگاره ۱ از سرپل ذهاب، ولی شخص مغلوب در زیرپای شاه، هنوز زنده است و درواقع اسیر او می‌باشد. این نوع نقش احتمالا پس از تقلیدی که شو-سوئن، شاه سلسله سوم اور از نرم-سین کرده، متداول شده است. البته، سنگ یادمانی شو-سوئن کشف نشده، ولی متن آن در زمان بابلی کهن نسخه‌برداری شده و در این لوح ذکر شده که نوشته متعلق به نقشی است که در آن شو-سوئن پای خود را روی دشمن مغلوبش، اینداسو، فرماندار اسیر از زبشالی، گذاشته است (Edzard, 1959-60: 11). به این ترتیب، گویا نقشی که نرم-سین ابداع کرده بود در زمان سلسله سوم اور تاحدی تغییر کرده و دشمن مغلوب به صورت زنده در زیرپای شاه پیروز ترسیم شده است.

گویا در زمانی متاخرتر ترکیب جدیدی ایجاد شده و تصویر یک الهه را نیز در روبروی شاه پیروز، به صحنه اضافه کرده‌اند. نمونه‌های بارز برای این نوع نقوش، به عنوان مثال، سنگ‌نگاره‌های ۲ («آوبانی»)، ۳ و ۴ در سرپل ذهاب (تصاویر ۱۳ و ۲۰) و سنگ یادمانی ایدین-سین (تصویر ۱۹، ۳) می‌باشند. به این ترتیب، درمجموع دو نوع نقش، یعنی شاه پیروز به تنهایی و یا شاه پیروز به همراه یک الهه بر صخره‌های سرپل ذهاب ایجاد شده‌اند. البته، نمونه‌های ساده‌تری از آنها در محوطه‌های دیگری در منطقه زاگرس غربی دیده می‌شوند و به دفعات تکرار شده‌اند.^۱ در حال حاضر، دقیقا مشخص نیست که الگوی اولیه نقش نوع دوم که شاه را با یک الهه نشان می‌دهد، مربوط به کجاست. باوجودیکه سنگ‌نگاره «آوبانی» (تصویر ۱۳) و سنگ یادمانی ایدین-سین (تصویر ۱۹، ۳) هردو این

^۱ به عنوان مثال، نگاه کنید به: Miglus, 2016; Alibaigi et al., 2020

صحنه را به صورت مشابه نشان می‌دهند، ولی تفاوت‌های کوچکی نیز دارند. به عنوان مثال، «آنوبانی» با ریش ترسیم شده، درحالی‌که ایدین-سین بدون ریش است؛ یا اینکه «آنوبانی» دارای کفش است، درحالی‌که ایدین-سین پابرهنه نشان داده شده است.^۱ همچنین الهه در سنگ‌نگاره «آنوبانی» با سلاح‌هایی در پشت شانه‌اش ترسیم شده که خاص ایشتر بوده است، ولی تصویر الهه در سنگ یادمانی ایدین-سین بدون سلاح است. سنگ‌نگاره‌های ۳ و ۴ در سرپل ذهاب (تصویر ۲۰) از این نظر، شباهت بیشتری به سنگ یادمانی ایدین-سین دارند و در آنها نیز الهه بدون سلاح نشان داده شده است.

بر مبنای اطلاعات موجود نمی‌توان با اطمینان مشخص کرد که آیا سنگ‌نگاره «آنوبانی» قدیمی‌ترین نمونه بوده و بقیه به تقلید از آن ایجاد شده‌اند؛ یا اینکه سنگ یادمانی ایدین-سین کهنتر بوده است. در سال‌های اخیر بارها به این مسئله اشاره شده که نام «آنوبانی» در نوشته‌ای از ایدین-سین که به تازگی در نزدیکی سلیمانیه یافت شده، آمده است و از اینرو او در دوره قدیمی‌تری زندگی می‌کرده است (Ahmed, 2012: 255-258). مسلماً این مسئله محتمل است، ولی از آنجایی که این اسم به صورت کامل و با اطمینان در این کتیبه قابل قرائت نیست، در حال حاضر می‌توان آنرا فقط یک فرضیه قلمداد کرد.

مسلماً درک بهتر نوشته سنگ‌نگاره شماره ۱ (تصویر ۱۱) در سرپل ذهاب به تشخیص این موضوع کمک خواهد کرد. از آنجایی که این سنگ‌نگاره توسط فرین بدون دلیل محکمی به عنوان سنگ‌نگاره ایدین-سین و یا پسرش زبازونا معرفی شده، بسیاری از محققین این امر را به عنوان یک واقعیت تاریخی تلقی کرده و بر مبنای آن به ایجاد فرضیاتی درباره زمینه تاریخی این نقوش پرداخته‌اند. همانطور که در بالا تشریح شد، اظهارات فرین در اصل خود فرضیه‌ای است که قبلاً والکر عنوان کرده بود. شاید بررسی مجدد این نوشته از نزدیک، بتواند بخش‌های مبهم متن را روشن کرده و اطلاعات جدیدی در این زمینه عرضه کند. امید است که محققین جوان به این امر توجه داشته باشند و در بررسی‌های آینده در محل، این کتیبه را بیشتر مورد توجه قرار دهند.

پی‌نوشت‌ها

۱. تاریخ‌گذاری پنج هزاره ساله هرتسفلد برای این گذرگاه به دلیل تصور اشتباهی که او از قدمت نقش برجسته «آنوبانی» داشت، است. این نقش برجسته مربوط به اواخر هزاره سوم تا اوایل هزاره دوم پ.م. است که در زیر بحث خواهد شد. البته

^۱ پابرهنه بودن ایدین-سین در سنگ یادمانی خود (تصویر ۱۹، ۳) از این نظر حائز اهمیت است؛ زیرا فرین و برخی دیگر از زبان‌شناسان سنگ‌نگاره ۱ از سرپل ذهاب (تصویر ۱۱) را به او نسبت می‌دهند، درحالی‌که در این سنگ‌نگاره، کفش برای شاه پیروز با دقت فراوان طراحی شده و این خصوصیت با سنگ یادمانی ایدین-سین همخوانی ندارد.

ناگفته نماند که استفاده از این گذرگاه برای عبور از کوه‌های زاگرس با ایجاد سنگ‌نگاره‌ها آغاز نشده و احتمالاً از هزاران سال پیش از آن نیز محل تردد بوده است.

2. Rawlinson, 1839: 34-35 & Map

۳. این رود در سده‌های گذشته حلوان (Rawlinson, 1939) یا الوان (Herzfeld, 1920: 1) نامیده شده است. در عهد ساسانی نیز این منطقه در نوشته‌های موسی خورنی، جغرافیدان ارمنی از قرن پنجم میلادی حلوان ذکر شده است (Marquart, 1901: 18). تا چند دهه پیش نیز، برخی از محققین برای محل سنگ‌نگاره‌ها از اصطلاح «حلوان» یا «سرپل حلوان» استفاده کرده‌اند (Herzfeld, 1921: 126; Sarre, Herzfeld, 1910: 192). در یک سنگ یادمانی مربوط به ثبت زمین (کودورو) از نیمه هزاره دوم پ.م؛ که در نزدیکی سرپل ذهاب یافت شده، از اهدای یک قطعه زمین در منطقه تابعه شهر خلمان (Halman) صحبت شده است (Borger, 1970: 2). از این رو می‌توان منطقه سرپل ذهاب یا حلوان را همان خلمان باستانی محسوب کرد.

۴. کوهی که سنگ‌نگاره «آنیانی» روی آن ایجاد شده به صورت‌های مختلف نامیده شده است. به عنوان مثال دموگران آن را «هزار گره» عنوان کرده، درحالی‌که زاره و هرتسفلد آن را «کوه مالیان» نامیده‌اند (Sarre, Herzfeld, 1910: 192).

۵. یک افسر فرانسوی که در سال ۱۸۹۰ به کردستان سفر کرده، در گزارشش این ترسیم راولینسون را با ارجاع به کتاب برادر راولینسون چاپ کرده، ولی به اشتباه او را برادرزاده راولینسون تصور کرده است (Berger, 1892: 119).

۶. برادر راولینسون محل نقش برجسته را به صورت «سیر-پلی ذهاب» (Sir-Pal-i-Zohab) و یا «سیری ذهاب» (Sir-i Zohab) ذکر کرده است (Rawlinson, 1865: 323, note 9, 433, note 5 & 434, note 10).

۷. البته برادر راولینسون که ترسیم مزبور را چاپ کرده این شخص را وزیر-موید شاه پیروز نامبرده که اسیران را به شاه عرضه می‌کند.

۸. اولین چاپ کتاب گزارش فلاندین در سال ۱۸۴۲ بوده است.

۹. دموگران در اولین مقاله خود گزارش می‌دهد که ترسیم با کمک یک دوربین طراحی شده است. او در ادامه می‌گوید که روزها طول کشیده تا برای ترسیم نقش برجسته، نردبان و طنابی فراهم کند، ولی وقتی می‌خواست شروع به کار کند، درویشی به این کار اعتراض کرده و از این امر جلوگیری کرده است (De Morgan, Scheil, 1893: 100). البته در کتابی که چند سال بعد منتشر کرده، عکس کار کردن بر روی نردبان با کمک همکارانش دیده می‌شود (De Morgan, 1896: Pl. IX). احتمالاً از نردبان برای نسخه‌برداری از کتیبه استفاده شده؛ ولی جای تعجب است که ترسیم نقش سنگ‌نگاره با همین روش تکمیل نشده و اشتباهات زیادی در آن دیده می‌شود.

۱۰. تاریخ دقیق انتشار کتاب مزبور مشخص نیست و بین سال‌های ۱۹۰۱ تا ۱۹۰۶ حدس زده می‌شود.

۱۱. این امر باعث شده که برخی عنوان کنند که ترسیم کتیبه به اشتباه با استفاده از نگاتیو فیلم عکس، به صورت قرینه چاپ شده است (Hirsch, 1963: 32; Edzard, 1973: 73). درحالی‌که تصویر قرینه نیست و جهت علامات صحیح هستند. فقط جای خطوط را به اشتباه از پایین به بالا ترسیم کرده‌اند.

۱۲. این متن که به «داستان آفرینش از شهر کوتا» یا «حماسه نرم-سین و دشمنانش» معروف است، در الواح مختلف از دوران بابلی کهن تا آشوری نو آمده است. البته جنبه تاریخی آن بسیار ضعیف است و نمی‌توان آنرا به عنوان منبعی تاریخی در نظر گرفت. قطعه اصلی آن در کتابخانه آشوربانیپال یافت شده است (Westenholz, 1997: 263-368). خیلی زود محققین به ترجمه و تفسیر آن پرداختند. به عنوان مثال نگاه کنید به: Zimmermann, 1897.

۱۳. احتمالاً هرتسفلد در اولین سفرهایش عکس‌های این سنگ‌نگاره را تهیه کرده، زیرا در سال ۱۹۱۵ پرنیتز از مشاهداتش او درباره جزئیات تصویر مطلع شده است.

۱۴. به عنوان مثال: Börker-Klähn, 1982; Postgate, Roaf, 1997; Shaffer et al., 2003; Seidl, 2009-11.

۱۵. در اینجا از خانم مهدی‌آبادی به خاطر دعوتشان از اینجانب و برنامه‌ریزی سفر تحقیقی به سرپل ذهاب بسیار تشکر می‌کنم. همچنین از دوستان کوهنورد که با بردباری فراوان و مهارت، از هرگونه کمکی برای رساندن اینجانب تا سنگ‌نگاره دریغ نکردند، بسیار سپاسگزارم.

۱۶. منطقه سیموروم در نیمه دوم از هزاره سوم و اوایل هزاره دوم پ.م. در حدود ناحیه امروزی کردستان عراق واقع بوده و از همسایگان لولوبی‌ها محسوب می‌شده است. در این مورد رجوع شود به: Frayne, 1997.

۱۷. در کتب قدیمی تر اغلب گفته شده که ایشتر حلقه قدرت را به شاه اهدا می کند. بررسی های سال های گذشته نشان دادند که حلقه معمولاً به همراه یک چوب دستی نوعی نماد نظم الهی بوده و خدایان در حالت های مختلف و گاهی حتی اگر به تنهایی ترسیم شده باشند، آن را در دست دارند؛ به عبارت دیگر حلقه و چوب دستی نماد قدرت و نظم الهی است (Wiggermann, 2006-08).
۱۸. گاهی عنوان شده که این شخص کلاه پرداری بر سر دارد. بررسی دقیق این نقش نشان داد که تزئینات این کلاه پر نیستند، بلکه به احتمال زیاد فقط شیارهای عمودی می باشند.
۱۹. نمی توان آن طور که در برخی مقالات عنوان شده (نیکنامی، میرقادی ۱۳۹۷، ۱۲۹)، تصور کرد که نقش اسیر جلویی به صورت ثانویه بر روی کتیبه حکاکی شده است، زیرا در این صورت، می بایست که سطح نقش گودتر از کتیبه باشد.
۲۰. این نفرین به دو صورت زیر در نوشته های دیگر بیان شده است (Al-Fouadi, 1978: 122-129, Iddin-Sin 1: kīma šamā ebūrim ina šēr ummānišu lū maruṣ šerlškriyānīš dšwārī pīš āyd و Shaffer et al., 2003: Iddin-Sin 4, vii 6-10: kīma šamā ebūrim ina šēr šuḥrim u rabīm lū maruṣ) به معنی: «باشد که همچون ریزش باران بر محصول، بر سرلشکرانش دشواری پیش آید» و «باشد که همچون ریزش باران بر محصول، بر سر کوچک و بزرگ (او) دشواری پیش آید». منظور تخریبی است که باران شدید در هنگام برداشت محصول دارد. فرین باوجودیکه خود اذعان می کند که علامت «ma» در واژه «aš-ma» آمده، ولی ترجیح داده بجای «ma»، علامت «la» را جایگزین کند و این نفرین را به شکل دیگری ترجمه کند (Frayne 1990, 709) که البته این جایگزینی توجیهی ندارد. انتظار می رود که پس از «kīma» (به معنی: همچون)، واژه «šamū» (باران) در حالت اضافه باشد که در اینجا این امر رعایت نشده است. در این مورد رجوع شود به: Shaffer et al., 2003: 23
۲۱. تا آنجا که من اطلاع دارم، متون دوره سلسله اکد تا پایان، یعنی تا زمان سلطنت شر-کلی-شری همین خصوصیات را دارند. به عنوان مثال نگاه کنید به: Gelb, Kienast, 1990: 113-115.
۲۲. گویا شیوه کهن (be-al) تا زمان ایشی-إرا که در پایان سلسله سوم اور به مسند قدرت رسید، هنوز بکار رفته و پس از او دیگر استفاده نشده است (Frayne, 1990: 704).
۲۳. فرین این سرزمین را شهری نامیده که در دوره سلسله های اولیه «بَدَر» یا «مَدَر» نامیده شده است (Frayne, 1990: 701). لازم به تذکر است که در حال حاضر موقعیت جغرافیایی مکان های نامبرده با اطمینان مشخص نیست و نظریات عنوان شده، بیشتر جنبه فرضی دارند.
۲۴. این احتمال وجود دارد که اصطلاح رایج امروزی «لولو» در فارسی به معنی موجودی ترسناک، از اسم منطقه لولوبوم که در هزاره اول پ.م. «لولو» نیز نامیده شده و مترادف انسان های پلید و وحشی بوده، اقتباس شده باشد. برخی واژه امروزی «لولو» در فارسی را از نام ایزد میانرودانی «لیلوم» (Lilûm) می دانند. این واژه گویا در لهجه بختیاری «لَلاَ» گفته می شود (حسن دوست ۱۳۹۳، ۲۵۴۴، شماره ۴۶۹۷) که نشانگر ریشه کهن آن در بین اقوام ایران است.
۲۵. شهر سپار که امروزه در تل ابو حبه در نزدیکی یوسفیه در مرکز عراق واقع است، مرکز خدای خورشید بوده است.
۲۶. این سنگ یادمانی بعدها توسط شوتروک-ناهونته، شاه ایلامی در سده ۱۲ پ.م. در طی فتوحاتی که او در میانرودان داشت به شوش آورده شد و نوشته اصلی آن تا حدی مخدوش و نوشته ایلامی جدیدی بر آن حک شد (برای متون رجوع شود به: Gelb, Kienast, 1990: 90-92; König, 1965: 76, No. 22).

منابع

- حسن دوست، محمد. (۱۳۹۳)، فرهنگ ریشه شناسختی زبان فارسی، جلد چهارم ک - ی، تهران.
- نیکنامی، کمال الدین/میرقادی، محمدامین. (۱۳۹۷)، سرنخ های جدیدی از رویدادهای تاریخی در سرپل ذهاب در اواخر هزاره سوم ق.م. یا نگاهی به نقش برجسته آنوبانی نی، پژوهشهای ایران شناسی، سال ۸، شماره ۲، ۱۲۷-۱۴۵.
- Ahmed, K.M. 2012. *The Beginnings of Ancient Kurdistan (c. 2500-1500 BC). A Historical and Cultural Synthesis*, PhD Dissertation, Leiden.
- Alibaigi, S., Aliyari, Sh., MacGinnis, J., Aminikhan, N. 2020. Longitude 45° East: New Evidence for one of the Oldest Political Frontiers in the Ancient World, *Journal of Near Eastern Studies* 79, no. 1, 21-40.
- Al-Fouadi, A.-H. 1978. Inscriptions and Reliefs from Bitwāta, *Sumer* 34, 122-129.

- Berger, L. 1892. Sculpture rupestre de Chéikh-khân, *Revue d'Assyriologie et d'archéologie orientale*, Vol. 2, No. 4, 115-120.
- Börker-Klähn, J. 1982. *Alt Vorderasiatische Bildstelen und vergleichbare Felsreliefs*, Mainz.
- Borger, R. 1970. Vier Grenzsteinurkunden Merodachbaladans I. von Babylonien. Der Teheran-Kudurru, SB 33, SB 169 und SB 26, *Archiv für Orientforschung* 23, 1-26.
- Calmeyer, P. 1994. Metamorphosen iranischer Denkmäler, *Archäologische Mitteilungen aus Iran*, Band 27, 1-28.
- Cameron, G.G. 1936. *History of Early Iran*, Chicago.
- Cavigneaux, A., Krebernik, M. 1998a. Nišba, *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie*, Band 9, 1./2. Lieferung, 584-585.
- Cavigneaux, A., Krebernik, M. 1998b. Nu-ba-an-da-ag, *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie*, Band 9, 1./2. Lieferung, 606.
- Debevoise, N.C. 1942. The Rock Reliefs of Ancient Iran, *Journal of Near Eastern Studies*, Vol. 1, No. 1, 76-105.
- De Morgan, J. 1896. *Mission scientifique en Perse. Recherches archéologiques*, Vol. IV, 1, Paris.
- De Morgan, J., Scheil, V. 1893. Les deux stèles de Zohâb, *Recueil de travaux relatifs à la philologie et à l'archéologie Égyptiennes et Assyriennes*, Vol. 14, 100-106.
- Edzard, D.O. 1973. Zwei Inschriften am Felsen von Sar-i-Pül-i-Zohâb: Anubanini 1 und 2, *Archiv für Orientforschung* 24, 73-77.
- Flandin, E. 1851. *Voyage en Perse de MM. Eugène Flandin, peintre, et Pascal Coste, architecte. Relation du voyage*, tome I, Paris.
- Flandin, E., Coste, P. 1851. *Voyage en Perse de MM. Eugène Flandin, peintre, et Pascal Coste, architecte. Perse ancienne*, Planches, tome IV, Paris.
- Frame, G. 2021. *The Royal Inscriptions of Sargon II, King of Assyria (721-705 BC), The Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period*, Volume 2, University Park, Pennsylvania.
- Frayne, D. 1990. *Old Babylonian Period (2003-1595 BC). The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Early Periods*, Vol. 4, Toronto/Buffalo/London.
- Frayne, D. 1997. On the Location of Simurru, in: G.D. Young /M.W. Chavalas / R.E. Averbeck (eds.), *Crossing Boundaries and Linking Horizons. Studies in Honor of Michael C. Astour on His 80th Birthday*, Bethesda, Maryland, 243-269.
- Gelb, I.J., Kienast, B. 1990. *Die altakkadischen Königsinschriften des dritten Jahrtausends v.Chr.*, *Freiburger altorientalischen Studien*, Band 7, Stuttgart.
- Grayson, A.K. 1974-77. The Empire of Sargon of Akkad, *Archiv für Orientforschung* 25, 56-64.
- Gropp, G. 1968. Die parthische Inschrift von Sar-Pol-e Zohâb, *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, Band 118, 315-319.
- Herzfeld, E.E. 1920. *Am Tor von Asien. Felsdenkmale aus Irans Heldenzeit*, Berlin.
- Herzfeld, E.E. 1921. Khorasan. Denkmalsgeographische Studien zur Kulturgeschichte des Islam in Iran, *Der Islam*, Band 11, 107-174.
- Herzfeld, E.E. 1926. Reisebericht, *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, Band 80, 225-284.

- Herzfeld, E.E. 1941. *Iran in the Ancient Near East*, New York.
- Hilprecht, H.V. 1893. *The Babylonian Expedition of the University of Pennsylvania. Series A: Cuneiform Texts*, Vol. I, Philadelphia.
- Hirsch, H. 1963. Die Inschriften der Könige von Agade, *Archiv für Orientforschung* 20, 1-82.
- Hommel, F. 1899. Assyriological Notes, *Proceedings of the Society of Biblical Archaeology*, Vol. XXI, 115-139.
- Hrouda, B., Edzard, D.O., Trümpelmann, L. 1976. *Iranische Felsreliefs C, Sarpol-i Zohāb, Iranische Denkmäler*, Lieferung 7, Reihe II, Berlin.
- Jensen, P. 1893. Recensionen, *Zeitschrift für Assyriologie und verwandte Gebiete*, Band 8, 225-241.
- Jensen, P. 1900. *Sammlung von assyrischen und babylonischen Texten in Umschrift und Übersetzung, Keilinschriftliche Bibliothek*, Vol. VI, Teil I, Berlin.
- Kienast, B., Sommerfeld, W. 1994. *Glossar zu den altakkadischen Königsinschriften, Freiburger altorientalischen Studien*, Band 8, Stuttgart.
- Klengel, H. 1987-90. Lullu(bum), *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie*, Band 7, 164-168.
- König, F.W. 1965. *Die elamischen Königsinschriften*, *Archiv für Orientforschung*, Beiheft 16, Graz.
- Marquart, J. 1901. *Ērānšahr nach der Geographie des Ps. Moses Xorenac'i. Mit historisch-kritischen Kommentar und historischen und topographischen Excursen*, Berlin.
- Maspero, G. 1901-06?. *History of Egypt, Chaldaea, Syria, Babylonia, and Assyria*, Vol. VI, London.
- Mathiesen, H.E. 1992. *Sculpture in the Parthian Empire. A Study in Chronology*, Aarhus.
- Meyer, E. 1906. *Sumerier und Semiten in Babylonien*, Berlin.
- Michalowski, P. 2011. *The Correspondence of the Kings of Ur. An Epistolary History of an Ancient Mesopotamian Kingdom*, Winona Lake, Indiana.
- Miglus, P.A. 2016. Ein Felsrelief in der Schlucht Darband-i Ramkan nahe Rania und die Geschichte seiner Erforschung, *Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie*, Band 106(1), 91-99.
- Mofidi-Nasrabadi, B. 2004. Beobachtungen zum Felsrelief Anubaninis, *Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie*, Band 94, 291-303.
- Porada, E. 1965. *The Art of Ancient Iran. Pre-Islamic Cultures*, Baden-Baden.
- Postgate, J.N., Roaf, M.D. 1997. The Shaikhan Relief, *Al-Rāfidān*, Vol. XVIII, 143-156.
- Prinz, H. 1915. *Altorientalische Symbolik*, Berlin.
- Rawlinson, H. 1839. Notes on a March from Zohāb, at the foot of Zagros, along the mountains to Khūzistān (Susiana), and from thence through the province of Luristan to Kirmānshāh, in the year 1836, *The Journal of the Royal Geographical Society of London*, Vol. 9, 26-116.
- Rawlinson, G. 1865. *The Five Great Monarchies of the Ancient Eastern World; or, The History, Geography, and Antiquities of Chaldaea, Assyria, Babylon, Media, and Persia, collected and illustrated from Ancient and Modern Sources*, Vol. III, London.

- Reiner, E. 1956. Lipšur Litanies, *Journal of Near Eastern Studies*, Vol. 15, No. 3, 129-149.
- Sarre, F., Herzfeld, E. 1910. *Iranische Felsreliefs. Aufnahmen und Untersuchungen von Denkmälern aus Alt- und Mittelpersischer Zeit*, Berlin.
- Scheil, V. 1900. *Textes élamites-sémitiques. Première série. Délégation en Perse. Mémoires I* (MDP 2), Paris.
- Seidl, U. 1976-80. Inanna/Ištar (Mesopotamien). B. In der Bildkunst, *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie*, Band 5, 87-89.
- Seidl, U. 2009-11. Sar-e Pol-e Zahāb, *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie*, Band 12, 42-44.
- Shaffer, A., Wasserman, Seidl, U. 2003. Iddi(n)-Sîn, King of Simurru: A New Rock-Relief Inscription and a Reverential Seal, *Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie*, Band 93, 1-52.
- Strommenger, E., Hirmer, M. 1962. *Fünf Jahrtausende Mesopotamien*, München.
- Thureau-Dangin, F. 1905. *Les inscriptions de Sumer et d'Akkad, transcription et traduction*, Paris.
- Thureau-Dangin, F. 1907. *Die sumerischen und akkadischen Königsinschriften*, Leipzig.
- Vanden Berghe, L. 1983. *Reliefs Rupestres de l'Irān Ancien*, Bruxelles.
- Walker, M.F. 1985. *The Tigris Frontier from Sargon to Hammurabi. A Philologic and Historical Synthesis*, PhD Dissertation, Yale University.
- Westenholz, J.G. 1997. *Legends of the Kings of Akkade*, Winona Lake, Indiana.
- Wiggermann, F.A.M. 2006-08. Ring und Stab (Ring and rob), *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie*, Band 11, 414-421.
- Wilhelm, G. 1987-90. Lupatik, Nupatik, *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie*, Band 7, 173-174.
- Zimmern, H. 1897. 'König Tukulti bēl niši' und die 'kuthäische Schöpfungslegende', *Zeitschrift für Assyriologie und verwandte Gebiete*, Band 12, 317-331.

